

Μετάφραση: Ευγενία Μαυρομαμάτη

Επιμέλεια μετάφρασης: Βασιλική Χρυσανθοπούλου

Εκ – Στεφ. Δ. Ημελλου και Margaret Kenna 2015 «Αναφη Από λαογραφική, διαλεκτολογική και κοινωνικοανθρωπολογική άποψη» Κέντρον Ερεύνης τΕλληνικής Λαογραφίας, Πηγές του λαϊκού πολιτισμου 10, Ακαδημία Αθηνων, Χορηγία Εκτυπωσεως Δήμος Αναφης, Αθίνα 2015, 246-279, Βιβλιογραφία 232-240.

«Σχέσεις που αλλάζουν και διαφορετικές προοπτικές:
Λαογραφία και Κοινωνική Ανθρωπολογία στην Ανάφη»

Εισαγωγή

Τον Ιούλιο του 1965, ο λαογράφος Στέφανος Ήμελλος, στα τριάντα του τότε, ταξίδεψε σε δύο κυκλαδίτικα νησιά, σε μία από τις καλοκαιρινές αποστολές, τις οποίες πραγματοποιούσαν τακτικά οι ερευνητές του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Επισκέφθηκε την Σαντορίνη (Θήρα), όπου πέρασε το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου του, συγκέντρωσε πάνω από διακόσιες σελίδες σημειώσεων και έπειτα συνέχισε την αποστολή του και πέρασε περίπου μια εβδομάδα στο πολύ μικρότερο νησί της Ανάφης, 15 χιλιόμετρα (12 μίλια) ανατολικά. Το νησί είναι κάπως τριγωνικό στο σχήμα με τη βάση (τη νότια ακτή του) να εκτείνεται στα επτά μίλια μήκος περίπου. Ο μόνιμος πληθυσμός που διέμενε στο μοναδικό χωριό του νησιού στη δεκαετία του 1960 αριθμούσε σχεδόν διακόσια άτομα (με στοιχεία δικής μου απογραφής, η οποία διεξήχθη την 1η Ιανουαρίου 1967). Το νησί τότε δεν είχε προβλήτα, όπου τα ατμόπλοια θα μπορούσαν άμεσα να δέσουν, δεν είχε ηλεκτρισμό, ούτε πόσιμο νερό, ούτε αποχέτευση, ούτε δρόμους. Μαζί με τις άλλες μεθόδους συλλογής πληροφοριών για τα έθιμα του νησιού, ο Ήμελλος ακολούθησε μια τυπική λίστα ερωτήσεων και θεμάτων (ερωτηματολόγιο) μέσω της οποίας ενθαρρύνονταν να δουλεύουν οι ερευνητές της λαογραφίας. Και αυτό γινόταν ούτως ώστε να αποκτήσουν ένα ομοειδές και συγκρίσιμο υλικό, το οποίο στη συνέχεια προσεκτικά καταχωριζόταν σε δελτία (βλ. Chryssanthopoulou 2013). Μίλησε σε έξι από τους μεγαλύτερους σε ηλικία άνδρες αλλά

και σε μία γυναίκα, συνέλεξε ιστορίες, τραγούδια, παροιμίες, περιγραφές εθίμων και πρακτικών που συνδέονται με τον ετήσιο κύκλο της αγροτικής ζωής στο νησί όπως και με και τον κύκλο της ζωής των κατοίκων. Πήρε λίγες φωτογραφίες και επίσης μαγνητοφώνησε δύο μουσικούς του νησιού να παίζουν παραδοσιακά όργανα, την τσαμπούνα από δέρμα κατσικιού και το τύμπανο.

Δέκα μήνες αργότερα, τον Μάιο του 1966, μέσω ευχάριστα απρόσμενων συνθηκών, έφτασα στο νησί ως μια εικοσιτετράχρονη διδακτορική φοιτήτρια της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, ελπίζοντας να συλλέξω υλικό για το τρόπο ζωής των νησιωτών προσθέτοντας έτσι στις υπάρχουσες μελέτες για διάφορες κοινότητες στην Ελλάδα: για αγρότες της ηπειρωτικής χώρας κοντά στους Δελφούς (από την Αμερικανή ανθρωπολόγο Ernestine Friedl, βλ. Friedl 1962) και για βοσκούς μεταβατικής κτηνοτροφίας στην Ήπειρο (από τον βρετανό ανθρωπολόγο John Campbell, βλ. Campbell 1964). Κατά τη διάρκεια των επόμενων δεκαέξι μηνών πήρα σημειώσεις και κατέγραψα υλικό σε κασέτες, όπως ο Στέφανος Ήμελλος, αλλά εγώ επίσης φωτογράφησα σκηνές της καθημερινής ζωής και γεγονότα ιδιαίτερης σημασίας, χρησιμοποιώντας γύρω στα είκοσι ασπρόμαυρα και έγχρωμα φιλμ, με περισσότερες από 400 φωτογραφίες. Πάνω από σαράντα χρόνια πέρασαν πριν αποκαλυφθεί το κοινό μας ενδιαφέρον για την Ανάφη, όταν το 2006 έμαθα για το σημειωματάριό του που βρισκόταν στα αρχεία του Κέντρου Λαογραφίας (χειρόγραφο 2957/1965). Τότε ήταν που διαμορφώθηκε η ιδέα, να δημοσιευθεί το τμήμα του χειρογράφου επιτόπιας έρευνας που αφορούσε την Ανάφη, αναπαράγοντας το υλικό που είχε συλλέξει ο Καθηγητής Ήμελλος, ο οποίος είχε ανελιχθεί από τη θέση ερευνητή σε αυτή του Διευθυντή του Κέντρου Λαογραφίας, αργότερα σε καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τώρα πλέον ως μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Η ιδέα ήταν να δημοσιευθεί το κείμενο για την Ανάφη που είχε ο ίδιος γράψει σχεδόν πενήντα χρόνια νωρίτερα (1965) και να εικονογραφηθεί με τις φωτογραφίες τις οποίες είχα εγώ τραβήξει κατά τους μήνες μετά την άφιξή μου (1966-67).

Το συγκεκριμένο περιεχόμενο του χειρογράφου του Ήμελλου, οι ιστορίες, οι παροιμίες και οι γλωσσικές εκφράσεις, τα τραγούδια και οι περιγραφές παραδοσιακών πρακτικών συνδεδεμένων με τη γεωργία, την κτηνοτροφία, την αλιεία και άλλες δραστηριότητες του

νησιού, μπορεί να είναι γνωστές σε κάποιους λίγους, αλλά σίγουρα όχι σε πολλούς αναγνώστες. Η δημοσίευση του κειμένου του Καθηγητή Ήμελλου παρέχει μια χρυσή ευκαιρία να μοιραστούμε όλες αυτές τις πληροφορίες με τους Αναφιώτες, τόσο τους μόνιμους κατοίκους του νησιού όσο και τους μετανάστες, και να ανταποδώσουμε σε αυτούς κάτι που είναι δικό τους – αναγνωρίζοντας τη συμβολή που είχε το νησί τους στη συλλογή λαογραφικού υλικού από όλη την Ελλάδα. Αυτό εκπληρώνει μέρος της αποστολής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, το οποίο, στην ενασχόλησή του με τη «δημόσια» και «εφαρμοσμένη», θα λέγαμε, λαογραφία ('engaged folklore'), υπογραμμίζει την υποχρέωση να επιστρέφονται τα αποτελέσματα της έρευνας σε αυτούς που παρείχαν τις πληροφορίες. Σε αυτό το κομμάτι σχολιάζω το κείμενο που έγραψε ο Στέφανος Ήμελλος το καλοκαίρι του 1965, έτσι όπως αυτό υπάρχει στα αρχεία του Κέντρου, υπό το φως της επιτόπιας έρευνας που εγώ διεξήγαγα από τον Μάιο του 1966 έως τον Αύγουστο του 1967. Έχω την επίγνωση, βέβαια, πως το κείμενό του είναι βασισμένο σε μιας εβδομάδας συλλογή λαογραφικού υλικού σύμφωνα προς μια προδιαγεγραμμένη λίστα θεμάτων (τα οποία είχαν επιλεγεί ώστε να διασωθούν αυτές οι παραδόσεις που θεωρούνταν υπό εξαφάνιση), και ότι η δική μου έρευνα, βασισμένη σε συμμετοχική παρατήρηση εμπνευσμένη από τους σύγχρονους, τότε, προσανατολισμούς της βρετανικής Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, διήρκεσε δεκαέξι μήνες (και εξακολούθησε τις επόμενες δεκαετίες). Παρόλο που θα αγγίζω ορισμένα θεωρητικά σημεία, αυτή δεν είναι πρωταρχικά μία εξέταση θεμάτων θεωρίας της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και της Λαογραφίας, αλλά μάλλον ένα σχόλιο πάνω στο τι βρήκε καθένας από εμάς κατά την περίοδο της παραμονής μας στην Ανάφη στη δεκαετία του '60.

Σε αυτό το κομμάτι ελπίζω πρώτα να σκιαγραφήσω τη σχέση μεταξύ Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας όπως ήταν τότε και όπως είναι τώρα στην Ελλάδα και στο Ηνωμένο Βασίλειο. Στη συνέχεια θα μιλήσω για τους επισκέπτες στην Ανάφη, όπως το νησί ήταν την εποχή που ο Ήμελλος και εγώ το επισκεφθήκαμε, με το πολύ ένα ατμόπλοιο την εβδομάδα να το επισκέπτεται (ο απόπλους και η άφιξη στο νησί γινόταν με λέμβους που απέπλεαν με τα κουπιά από μία πολύ μικρή αποβάθρα), με πληθυσμό που σταδιακά μειωνόταν. Οι ενήλικοι νέοι άνδρες και γυναίκες πήγαιναν στην Αθήνα για να εργαστούν και κάποιες οικογένειες έφευγαν διότι υπήρχε μόνο ένα σχολείο

πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στο χωριό και καμία μέριμνα για δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η γεωργία, η βοσκή, η αλιεία ήταν επίσης σε αργή παρακμή. Μετά από μια σύντομη σύγκριση των καταστάσεων στις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι αντίστοιχες έρευνές μας, δίνω περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τους κύριους πληροφορητές από τους οποίους ο Ήμελλος συνέλεξε θρύλους, περιγραφές γεωργικών και μελισσοκομικών δραστηριοτήτων, παροιμίες, τραγούδια καθώς και αφηγήσεις για παιδικά παιχνίδια, μεταξύ πολλών άλλων. Έπειτα σχολιάζω ορισμένες καταχωρίσεις στο χειρόγραφο του σε σχέση με τη δική μου έρευνα.

Η Λαογραφία και οι Κοινωνικές Επιστήμες στην Ελλάδα και το Ηνωμένο Βασίλειο.

Τόσο στη Βρετανία όσο και στην Ελλάδα, η ανάπτυξη της Λαογραφίας προέκυψε ως αποτέλεσμα γεγονότων και κινήσεων που συνδέονταν το ένα με το άλλο. Το ένα ήταν η οικονομική μετάβαση από τη γεωργία για την παραγωγή για επιβίωση στην εκβιομηχάνιση που ενείχε μια τεράστια κοινωνική αλλαγή, το άλλο ήταν η ανάπτυξη του εθνικισμού, και κατά συνέπεια ενός επιπέδου πατριωτισμού πάνω από το τοπικό και το περιφερειακό επίπεδο. Η Λαογραφία επιχείρησε να καταγράψει αυτό για το οποίο υπήρχε ο φόβος τότε πως θα εξαφανιστεί λόγω της βελτίωσης της επικοινωνίας και των μεταφορών: παραδοσιακά, κοινοτικά, αγροτικά έθιμα. Ό,τι ήταν σύγχρονο, ατομικό και αστικό δεν το έβλεπαν τότε ως λαογραφικό υλικό, αλλά αυτή η άποψη έχει αλλάξει και σήμερα η πόλη και τα προάστια θεωρούνται εξίσου γεμάτα με εθιμικές πρακτικές όσο και η ύπαιθρος. Αυτό δεν συμβαίνει μόνο διότι οι μετανάστες στην πόλη έφεραν τα έθιμα του τόπου της καταγωγής τους, αλλά και γιατί νέα έθιμα αναπτύχθηκαν σε αστικά περιβάλλοντα. Ο ιδρυτής της επιστήμης της Λαογραφίας και του Κέντρου Λαογραφίας, Νικόλαος Πολίτης (1852-1921), αναγνώριζε πολύ καθαρά το θέμα αυτό, όμως η κύρια εστίαση του Κέντρου καθώς και το μεγαλύτερο μέρος της δουλειάς του, ήταν να διατηρήσει αυτό που θα μπορούσε να χαθεί, παρά να επικεντρωθεί στην καταγραφή της δημιουργίας νέων εθίμων και στην προσαρμογή των παλαιών. Παιδικά παιχνίδια σε προαύλια αστικών σχολείων, η ανάπτυξη κοινοτήτων στις γειτονιές των προαστίων με τα δικά τους έθιμα και τις δικές τους γιορτές, και η αναγνώριση μιας ειδικής κατηγορίας ιστοριών γνωστής ως “αστικοί μύθοι”, οδήγησαν και τους Βρετανούς και τους Έλληνες λαογράφους στην συνειδητοποίηση πως όπου υπάρχει λαός (άνθρωποι, ανθρώπινα όντα),

υπάρχει και λαογραφικό υλικό. Ο Δημήτριος Λουκάτος (1908-2003) ήταν ο πρώτος που εισήγαγε τη μελέτη της αστικής λαογραφίας συστηματικά στην Ελλάδα μέσω του βιβλίου του, *Σύγχρονα Λαογραφικά (Folklorica Contemporanea)*, 1963, το οποίο εξέταζε διάφορες πλευρές της αστικής και “νεότερης” λαογραφίας στην Ελλάδα.

Την εποχή της άφιξης του Ήμελλου αλλά και της δικής μου άφιξης στο νησί (την δεκαετία του 1960), στην Ελλάδα δεν υπήρχαν πανεπιστημιακά τμήματα κοινωνιολογίας ή ανθρωπολογίας, και έτσι οι περισσότεροι Έλληνες μελετητές που διεξήγαγαν έρευνα στους τομείς αυτούς ήταν εκπαιδευμένοι σε ευρωπαϊκά, αμερικανικά ή βρετανικά πανεπιστήμια. Υπήρχε ένας αριθμός ινστιτούτων (όπως το Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και το Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο Δοξιάδη) μέσω των οποίων διεξαγόταν η κοινωνική έρευνα και τα οποία προσέφεραν βάσεις για επισκέπτες μελετητές και φοιτητές. Τα περισσότερα από αυτά, αν όχι όλα, είτε έκλεισαν στα χρόνια της Δικτατορίας (1967- 1974), είτε απέκτησαν διευθυντές συμπαθείς ή συγκαταβατικούς προς το καθεστώς. Δεν ήταν παρά το 1986 που τα πρώτα μαθήματα ανθρωπολογίας ξεκίνησαν στο Πανεπιστήμιο του Αιγαίου στη Μυτιλήνη, πολλοί από τους μεταπτυχιακούς φοιτητές του οποίου έχουν διεξαγάγει τη δική τους έρευνα στην Ελλάδα και σε άλλους τόπους. Από τότε η ανθρωπολογία έχει κερδίσει μια θέση στο πρόγραμμα σπουδών σε μια σειρά από ελληνικά πανεπιστήμια, και οι ανθρωπολογικές μελέτες συχνά χρησιμοποιούνται από άλλους ακαδημαϊκούς κλάδους όπως η κοινωνιολογία, οι πολιτικές επιστήμες, η ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, οι λαογραφικές σπουδές κ.λπ. Στις μέρες μας, αυτά που κάποτε ήταν ξεχωριστά πεδία μελέτης – κοινωνιολογία, ανθρωπολογία, ιστορία και λαογραφία – αλληλοεπικαλύπτονται, και οι θεωρίες και οι μέθοδοί τους αλληλεπιδρούν.

Οι επισκέπτες στην Ανάφη τη δεκαετία του 1960.

Όταν πρωτοξεκίνησα τις διδακτορικές μου σπουδές στην κοινωνική ανθρωπολογία, όμως, αυτοί οι δεσμοί ανάμεσα στη λαογραφία, την ανθρωπολογία και την ιστορία ανήκαν στο μέλλον. Την εποχή που για πρώτη φορά πάτησα το πόδι μου στην Ανάφη τον Μάιο του 1966, φοιτητές και διδάσκοντες από αυτούς τους ακαδημαϊκούς κλάδους σπουδών τόνιζαν πιο πολύ τις διαφορές ανάμεσα στις κοινωνικές σπουδές, την ιστορία

και τη λαογραφία, παρά τις ομοιότητες μεταξύ τους. Έτσι, όταν ρωτήθηκα από τους Αναφιώτες τι είδους φοιτήτρια ήμουν, είπα προσεκτικά πως δεν ήμουν λαογράφος, ούτε και ιστορικός, αλλά “ένα είδος κοινωνιολόγου”. (Η λέξη “ανθρωπολόγος” τότε στην Ελλάδα δήλωνε τον ερευνητή της φυσικής ανθρωπολογίας, κάποιον που έπαιρνε δείγματα αίματος και ίσως μετρούσε το μέγεθος των κρανίων). Εξήγησα πως ήθελα να μελετήσω τα ήθη και τα έθιμα του νησιού και να κατανοήσω την κοινότητα του νησιού όπως ήταν εκείνη την στιγμή στον χρόνο: να πάρω ένα στιγμιότυπο των σχέσεων και των δραστηριοτήτων, έτσι όπως ήταν τότε. Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί το ότι κανείς δεν ανέφερε την επίσκεψη ενός λαογράφου (δηλαδή του Στέφανου Ήμελλου) οκτώ μήνες νωρίτερα. Η μόνη ευκαιρία που είχα για να μάθω για την επίσκεψη προηγούμενων ερευνητών ήταν όταν ένας από τους ιδιοκτήτες καφενείου (ο Γιάννης Δαμίγος, ένας από τους πληροφορητές του Ήμελλου), βρήκε σε ένα συρτάρι του καφενείου του μια ευχαριστήρια προς αυτόν επιστολή στα αγγλικά, την οποία μου ζήτησε να μεταφράσω. Η επιστολή ήταν από Βρετανούς φοιτητές της Γεωγραφίας από το Πανεπιστήμιο της Ουαλίας Aberystwth, που είχαν έρθει στο νησί ένα καλοκαίρι πριν από αρκετά χρόνια ως μέλη της Exploration Society, της Εξερευνητικής Ομάδας, δηλαδή, του πανεπιστημίου τους) και στους οποίους είχαν επιτρέψει να χρησιμοποιήσουν το σχολείο του χωριού ως βάση. Είχαν φάει μερικές φορές στα καφενεία του χωριού κατά τη διεξαγωγή διαφόρων τμημάτων της έρευνάς τους. Μία από τις εργασίες τους ήταν να φτιάξουν ένα βασικό σκιαγράφημα χάρτη του χωριού. Αργότερα μπόρεσα να αποκτήσω ένα αντίγραφο και να ενσωματώσω λεπτομερείς πληροφορίες που είχα συλλέξει για οικίες (τόσο για εκείνες που κατοικούνταν κατά τη δεδομένη περίοδο όσο και για αυτές που έμεναν κλειδωμένες από τους μετανάστες για μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα), αποθήκες, ελαιοτριβεία, καφενεία, παντοπωλεία και να το συμπεριλάβω στην διδακτορική μου διατριβή.

Κατά τη χρονική περίοδο που ήμουν στο νησί αρκετοί ταξιδιώτες έφτασαν, αλλά μόνο ένας-ένας ή σε ζευγάρια και μόνο τους μήνες μεταξύ Μαΐου και Σεπτεμβρίου, όταν η ατμοπλοϊκή εξυπηρέτηση ήταν πιο αξιόπιστη απ’ ό,τι το φθινόπωρο ή τον χειμώνα. Ένας από αυτούς τους επισκέπτες ήταν ένας αρχαιολόγος ειδικευμένος στην Κλασική περίοδο, ο Richard Mc Neal, που ενδιαφερόταν τόσο για τον υποθετικό τόπο καταγωγής

ενός αγάλματος γνωστού ως “The Strangford Apollo” (το οποίο βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, βλ. McNeal 1967), όσο και στον εντοπισμό επιγραφών καταγεγραμμένων από τον Γερμανό αρχαιολόγο Hiller Von Gaertringen όταν επισκέφθηκε το νησί το 1898 (Hiller von Gaertringen 1899). Από τότε, ο Άγγελος Ματθαίου και άλλοι έχουν διεξαγάγει περαιτέρω διερευνητικές εργασίες στην Ανάφη για αγάλματα και επιγραφές (Ματθαίου & Πίκουλας 1991, βλ. επίσης την ιστοσελίδα της Ελληνικής Επιγραφικής Εταιρείας, www.greekepigraphicsociety.com.gr κάτω από τον τίτλο «Gallery» στη σελίδα 3), και γεωλόγοι έχουν επίσης μελετήσει το νησί ως γειτονικό της ηφαιστιογενούς Σαντορίνης (βλ. Hejl 2005, Leichmann et al 2006). Επομένως, το κέντρο της προσοχής εκείνων που έρχονταν στο νησί ήταν είτε το ιδιαίτερο κλασικό και ελληνιστικό παρελθόν του, είτε γενικότερα η «αναλλοίωτη» φύση του. Ακόμη και το σχεδιάγραμμα που έγινε το 1859 από το βρετανικό πλήρωμα του HMS Medina διαθέτει ένα σχέδιο του «κυκλώπειου τείχους της αρχαίας πόλης της Ανάφης» στην κάτω αριστερή γωνία, και ένα του «αρχαίου ναού του Απόλλωνα» στην επάνω δεξιά (Spratt 1859). Κανείς στη δεκαετία του 1960 δεν φαινόταν να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη σύγχρονη ζωή των νησιωτών και των μεταναστών και για εκείνες τις πτυχές της ζωής τους τις οποίες οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί ανθρωπολόγοι θα αναζητούσαν: τις υποκείμενες δομικές αρχές, όπως το σύστημα της συγγένειας, ιδέες ισότητας και ιεραρχίας, οι συμπληρωματικές (ή αντιθετικές) σχέσεις ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες και τις ιδέες που ρύθμιζαν τους δεσμούς ανάμεσα σε γηραιότερες και νεότερες γενιές. Εν καιρώ, αυτές οι αρχές (ή ό,τι εγώ ερμήνευα ως ένδειξή τους) μου έγιναν σαφείς: το μοντέλο της ονοματοδοσίας των παιδιών, τα διαφορετικά δικαιώματα στη γονική περιουσία για γιους και κόρες, καθώς και τις υποχρεώσεις των απογόνων προς τις ψυχές των νεκρών, ιδιαίτερα προς αυτούς, των οποίων την περιουσία πλέον κατείχαν. Το να φτάσω στην κατανόηση αυτών των φαινομένων μέσα από ενδείξεις πάρα πολύ μικρών συμβάντων στις καθημερινές δραστηριότητες και μέσα από τις παρατηρήσεις - τον αναρίθμητο πλούτο (‘imponderabilia’) της καθημερινής ζωής, πράγματα τόσο ελαφρά ώστε δεν μπορούσαν να ζυγιστούν, όπως το θέτει ο Malinowski (Malinowski 1922: 18), πράγματα που οι ντόπιοι τα θεωρούσαν δεδομένα - αυτό ήταν που προσπάθησα εγώ να κάνω.

Επιπλέον, κανείς εκείνη την εποχή δεν έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη χρήση του νησιού ως τόπου εξορίας για εκείνους που θεωρούνταν κίνδυνος για την ευρύτερη κοινωνία από τη δεκαετία του 1920 ως τα τέλη της δεκαετίας του 1940. Είχαν εξοριστεί εξαιτίας των δραστηριοτήτων τους (ληστεία, ζωοκλοπή, ναρκωτικά) ή εξαιτίας των πολιτικών τους ιδεών και της συμπεριφοράς τους (ιδιαίτερα ως επακόλουθο του ευρύτατα εξαπλωμένου φόβου για κοινωνική αναταραχή μεταξύ των εργατών στην Ευρώπη μετά τα γεγονότα της Ρωσικής Επανάστασης). Συνδικαλιστές, σοσιαλιστές και κομμουνιστές, ταξινομούνταν ως «δημόσιοι κίνδυνοι» και στέλλονταν σε εξορία μέσα στη χώρα. Η χρήση του νησιού ως τόπου εξορίας για διάφορες κατηγορίες «κοινωνικά ανεπιθύμητων» ατόμων, κυρίως για τους πολιτικά αντιφρονούντες, έγινα για μένα ένα βασικό σημείο εστίασης της έρευνας στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και κατά τη δεκαετία του 1990. Πολύ ενδιαφέρον είναι ότι ανάμεσα στις πρώτες πληροφορίες που δόθηκαν στον Στέφανο Ήμελλο το 1965 ήταν και ένα σχόλιο για την παρουσία στο νησί κατά τον μεσοπολέμο πολλών εκατοντάδων πολιτικών εξορίστων. Αυτή η παρατήρηση έχει στριμωχθεί ανάμεσα στις περιγραφές για τη χρήση από τους νησιώτες κεραμικών κυψελών, τις οποίες έριχναν πάνω στους άρπαγες πειρατές από τα ερείπια του βενετσιάνικου κάστρου που βρίσκεται πάνω από το χωριό, και στις ρήσεις για την ανημποριά των ηλικιωμένων: «τώρα κάνουμε μόνο για το κοφίνι».

Μακροχρόνια επιτόπια έρευνα και βραχυπρόθεσμες «αποστολές»

Διεξήγαγα επιτόπια έρευνα διάρκειας δεκαέξι μηνών από τον Μάιο του 1966 ως τον Αύγουστο του 1967, τόσο στο νησί (τον καιρό που πολλοί από τον ενήλικο αρσενικό πληθυσμό του είχαν φύγει ως μετανάστες προς αναζήτηση εργασίας) όσο και μεταξύ των μεταναστών στην Αθήνα, μια κοινότητα που είχε δημιουργηθεί πάνω από εκατό χρόνια πριν την επίσκεψή μου. Ήμουν περίπου είκοσι χρονών και ανύπαντρη, και, όπως συνειδητοποίησα αργότερα, αυτά που μου έλεγαν τότε ήταν κατά πολύ προσαρμοσμένα στην ηλικία και την κατάστασή μου. Η συνειδητοποίηση προέκυψε όταν επέστρεψα στο νησί το 1973, παντρεμένη και πλέον εργαζόμενη σ' ένα πανεπιστήμιο, συνοδευόμενη από τον σύζυγό μου, καθώς και σε κατοπινές επισκέψεις όταν επέστρεφα στη δεκαετία του 1980 και του 1990, με το γιο μας και τους γονείς μας αντίστοιχα. Σε αυτά που οι άνθρωποι συζήτησαν μαζί μου στις μεταγενέστερες αυτές επισκέψεις

συμπεριλαμβάνονταν θέματα τα οποία δεν είχαν αναφερθεί ποτέ προηγουμένως. Αλλά κατά τη διάρκεια της πρώτης μου επιτόπιας έρευνας, άρχισα να ενδιαφέρομαι για εκείνα τα πράγματα στα οποία, όσοι είχαν το χρόνο να μιλήσουν μαζί μου (κυρίως ηλικιωμένοι άνθρωποι, και οι περισσότεροι από αυτούς γυναίκες) συνεχώς αναφέρονταν: τη σημασία του να έχεις απόγονο που θα φέρει το όνομά σου. Ήταν σχεδόν αναμενόμενο το ότι μου παρουσιαζόταν συχνά από αυτούς του πληροφορητές μια εξιδανικευμένη επίσημη εικόνα των εθίμων του νησιού και, επιπλέον, μια εικόνα που ήταν ήδη ξεπερασμένη. Προσπάθησα να ακολουθώ τον σωστό, κατά τη γνώμη τους, τρόπο συμπεριφοράς, ανακαλύπτοντας αργότερα πως οι νέοι με θεωρούσαν πολύ παλαιομοδίτισσα.

Αντίθετα προς τη δική μου εμπειρία, κατά την επίσκεψή του στην Ανάφη οκτώ μήνες πριν την άφιξή μου, ο Στέφανος Ήμελλος μίλησε κυρίως με άνδρες. Αυτό δεν αποτελεί έκπληξη, με δεδομένες τις συνήθειες της αγροτικής ελληνικής κοινωνίας εκείνης της εποχής, που θα έκαναν πολύ δύσκολο για έναν άντρα που δεν συνδεόταν με την οικογένεια, να μπει σε μία αυλή ή σε ένα σπίτι όπου βρισκόταν μια γυναίκα μόνη της. Και οι συνομιλίες του ακολούθησαν κυρίως τον κατάλογο των θεμάτων που καθοριζόταν για τους ερευνητές από το Κέντρο Λαογραφίας. Παρ' όλο που ήταν τριάντα και κάτι, οι ηλικιωμένοι άνδρες πληροφορητές του τον πείραζαν και τον δοκίμαζαν (έτσι φαίνεται τουλάχιστον από τα όσα έχει γράψει στο χειρόγραφο του) ίσως έτσι όπως καθόταν σε ένα από τα καφενεία του χωριού, καθώς άρχιζαν να εισάγουν αισχρές λέξεις και περιγραφές εθίμων που αφορούσαν τρόπους σωματικών λειτουργιών στους οποίους συνήθως δεν αναφέρεται κανείς δημοσίως. Αυτό συνέβη και σε μένα: τις εβδομάδες που ακολούθησαν την άφιξή μου, καθώς με παρακινούσαν να πω στα αγγλικά ορισμένες ελληνικές λέξεις και ειδικά μία που ακουγόταν ως βωμολογία στα ελληνικά.

Οι πληροφορητές του Ήμελλου

Από τους έξι άνδρες που λειτούργησαν ως πληροφορητές για τον Ήμελλο, πέντε ήταν ακόμη στη ζωή την εποχή που έφθασα στο νησί. Η πρόσβαση στο «δημοτολόγιο» (τον κατάλογο των μόνιμων κατοίκων, αυτών που μπορούσαν να ψηφίσουν στο νησί στις δημοτικές και εθνικές εκλογές), η οποία μου επιτράπηκε πολύ αργότερα κατά τη διάρκεια της παραμονής μου, μου έδωσε τη δυνατότητα να μάθω ημερομηνίες και τόπους γέννησης, ταυτότητες συζύγων και παιδιών, και άλλες λεπτομέρειες σημαντικές

για τη δουλειά μου. Ο πρώτος πληροφορητής στον κατάλογο του Ήμελλου είναι ο Γιάννης Δαμίγος, ο οποίος περιγράφεται ως εξηντάχρονος. Ο Γιάννης Δαμίγος ήταν ο ιδιοκτήτης ενός από τα καφενεία στον κεντρικό δρόμο του χωριού πλάι σε αυτό που λειτουργούσε ο σπιτονοικοκύρης μου. Ο Γιάννης στην πραγματικότητα είχε γεννηθεί το 1907, άρα δεν είχε γίνει ακόμη 60 την εποχή της επίσκεψης του Ήμελλου. Ήταν παντρεμένος, είχε ένα παιδί, ένα γιο που με τη σειρά του παντρεύτηκε και ζούσε στην Αθήνα. Ο δεύτερος πληροφορητής ήταν ο Μάρκος Χάλαρης, ηλικίας 74 χρόνων (αυτή ήταν ακριβής, διότι πράγματι είχε γεννηθεί το 1891), με τρεις κόρες και τέσσερις γιους. Ο τρίτος πληροφορητής που αναφέρεται στον κατάλογο, γνωρίζω ότι ήταν ένας εσωτερικός μετανάστης νησιώτης, ο Γεώργιος Αλλαφούζος, 62 ετών, που ήρθε στο νησί για καλοκαιρινές διακοπές (με άλλα λόγια δεν είναι στο Δημοτολόγιο καταγεγραμμένος για να ψηφίζει στο νησί). Τον συνάντησα τον Ιούλιο του 1966, την ημέρα του πανηγυριού του Αγίου Παντελεήμονα στη Βαγιά, και του έδωσα στις σημειώσεις μου της επιτόπιας έρευνας το παρατσούκλι «Mr. Largactyl», αφού, όπως μου είπε ο ίδιος, ο μόνος λόγος που τα κατάφερνε να φτάσει στο εκκλησάκι (με πολύ απότομες κατηφόρες και κλίσεις του εδάφους από το χωριό), ήταν επειδή πήρε το συγκεκριμένο φάρμακο. Το δημοτολόγιο με βοήθησε ώστε να αντιληφθώ πως ήταν παντρεμένος με μία από τις αδελφές του ηγουμένου της Κάτω Μονής. Ο ίδιος ο Ηγούμενος ήταν τέταρτος στον κατάλογο ως πληροφορητής (αυτός και ο γαμπρός του Γεώργιος πιθανώς κάθονταν μαζί στο καφενείο κατά τη διάρκεια των πρώτων συνεντεύξεων του Ήμελλου). Το όνομα του Ηγουμένου δίνεται ως Γιάννης Αρβανίτης (60 χρονών). 'Γιάννης' στην πραγματικότητα ήταν το εκκλησιαστικό του όνομα. Στο Δημοτολόγιο εμφανίζεται ως Αντώνιος, γεννημένος το 1904, ο μόνος γιος μεταξύ των τεσσάρων παιδιών του Γιάννη Αρβανίτη, ιερέα του χωριού (1873-1953).

Πέμπτος στον κατάλογο είναι ο Ματθαίος Νικολής. Ο Ματθαίος ήταν γενικότερα γνωστός με το παρατσούκλι «ο γάτης» (η γάτα - επειδή αυτός, ή ένας από τους προγόνους του, συνήθιζε να γλείφει γύρω τριγύρω τα χείλη του, ακριβώς όπως η γάτα, αφού είχε πει καφέ), γεννήθηκε το 1905 και είχε δέκα παιδιά, πέντε αγόρια και πέντε κορίτσια. Μία από τις κόρες του, η Ραμπελία (όπως ήταν στο Δημοτολόγιο) ήταν παντρεμένη με τον μπακάλη του χωριού.

Τελευταίος στον κατάλογο πληροφορητών του Ήμελλου είναι ο Εμμανουήλ (Μανώλης) Λουδάρος, που γεννήθηκε το 1889, ηλικίας 76 ετών την εποχή εκείνη. Είχε δύο κόρες και δυο γιους, ο μεγαλύτερος από τους οποίους, ο Νίκος, λειτουργούσε το ταχυδρομείο του νησιού και ήταν γνωστός ως «ο Νίκος ο τηλεγραφητής». Ο Μανώλης πέθανε τον Φεβρουάριο του 1966, μετά την επίσκεψη του Ήμελλου και πριν την δική μου άφιξη. Ο Νίκος ήταν ακόμη σε πένθος και φορούσε ένα μαύρο περιβραχιόνιο, όταν έφθασα. Ενώ έχω φωτογραφίες από όλους τους άλλους στον κατάλογο του Ήμελλου κατά τη διάρκεια της ζωής τους, δεν κατάφερα να έχω μια φωτογραφία του Μανώλη παρά μόνο ζητώντας από τον εγγονό του Μανώλη (γιο του μικρότερου από τους δύο γιους του) να ποζάρει με μία φωτογραφία του παππού του.

Οι μουσικοί

Από τους μουσικούς που κατέγραψε ο Ήμελλος, ο τσαμπουνιέρης, ο Κώστας Σιγάλλας, 60 ετών τότε, ήταν πολύ δραστήριος κατά την περίοδο της επίσκεψής μου και τον φωτογράφισα όταν αυτός και μία ομάδα μουσικών ήρθαν για να μου πουν τα Κάλαντα την Πρωτοχρονιά. Είχε γεννηθεί το 1905 και πέθανε το 1973, πριν την επιστροφή μου στο νησί το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου. Ο τυμπανιστής, καταγεγραμμένος ως Νικόλαος Γαβαλλάς, δεν είναι και τόσο εύκολο να ταυτοποιηθεί καθώς δεν έχουμε ούτε την ηλικία αλλά ούτε και το αρχικό γράμμα του πατρωνύμου του. Παρόμοια, η γυναίκα που έγραψε η ίδια δύο τραγούδια για τον Ήμελλο (το Μοιρολόγι της Παναγίας και τη Ρίμα του Άη Γιώργη), αναφέρεται στον κατάλογο ως Καλλιόπη Πέτρου Χάλαρη, αλλά χωρίς την ηλικία της. Άρα δεν είναι σαφές εάν είναι η σύζυγος ή η κόρη του Πέτρου Χάλαρη, και αφού δεν υπήρχε καταγεγραμμένος νησιώτης με αυτό το όνομα, μπορεί να ήταν εσωτερική μετανάστις που είχε επισκεφθεί το νησί για το καλοκαίρι. Υπάρχει μία πιθανότητα να πρόκειται για τη γυναίκα του Πέτρου Χάλαρη, ο οποίος είχε γεννηθεί το 1908 και ζούσε στην Αθήνα, του τρίτου γιου του Νεόφυτου Χάλαρη. Η μικρότερη αδελφή του Πέτρου ακόμη ζούσε στο χωριό και ήταν παντρεμένη με ένα πρώην αστυνομικό στο νησί, με καταγωγή από την Κρήτη. Κάποτε μου είπε ότι ο πατέρας της (γεννημένος το 1862) υπήρξε ο τελευταίος μοναχός στο Κάτω Μοναστήρι, όπου είχε πάει αφού πέθανε η γυναίκα του.

Μερικές σκέψεις πάνω στο χειρόγραφο του Ήμελλου

Το χειρόγραφο φανερώνει έμμεσα στον αναγνώστη πως ενόσω ένας πληροφορητής αφηγούνταν στον Ήμελλο, για παράδειγμα, κάποιους θρύλους που είχαν να κάνουν με συγκεκριμένα μέρη στο νησί, άλλοι άνδρες σκέπτονταν πράγματα που ήθελαν να του πουν και διέκοπταν, συχνά στρέφοντας την συζήτηση, και κατά συνέπεια, τις σημειώσεις, προς άλλη κατεύθυνση. Την περιγραφή των διαπραγματεύσεων πριν από έναν αρραβώνα και μία μακρά περιγραφή των δραστηριοτήτων κατά τις ημέρες πριν ένα γάμο, ακολουθεί ένα τραγούδι για εραστές και για χορό, που το διαδέχεται μια περιγραφή για το πώς οι πρώτες μέρες του Αυγούστου προλέγουν τον καιρό των επόμενων έξι μηνών του χρόνου. Δεν μου είπαν ποτέ για αυτές τις συγκεκριμένες αντιλήψεις, αλλά όπως σημειώνεται πιο κάτω, κατάφερα να καταγράψω μια λεπτομερή αφήγηση γαμηλίων εθίμων από γυναίκες και κοπέλες καθώς και τα παραδοσιακά τραγούδια που λέγονται σε διαφορετικές ημέρες των προετοιμασιών για τον γάμο.

Μια απαρίθμηση λαϊκών δοξασιών γύρω από τα σημάδια πριν από τον επικείμενο θάνατο (η παρουσία κοντά στο σπίτι μιας κουκουβάγιας ή ενός κόρακα) ακολουθείται από την περιγραφή ενός πληροφορητή για τις πρακτικές που ακολουθούνται στο σπίτι του νεκρού και αργότερα στην εκκλησία. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτές οι δραστηριότητες, οι σχετικές με την κηδεία και τις επιμνημόσυνες δεήσεις, επιτελούνται κυρίως από γυναίκες, οπότε οι άνδρες, απαντώντας στο ερωτηματολόγιο του Ήμελλου, μεταφέρουν αυτό που μάλλον έχουν παρατηρήσει ή ακούσει παρά αυτό που οι ίδιοι έχουν κάνει. Τότε οι σημειώσεις αλλάζουν κατεύθυνση (σύμφωνα με τη λίστα των θεμάτων) και ξεκινά η καταγραφή πεποιθήσεων και πρακτικών που έχουν να κάνουν με τα άρρωστα ζώα. Οι σημειώσεις συνεχίζουν δίνοντας λεπτομέρειες για ποικίλους τρόπους διευθέτησης για τη μίσθωση της γης (όταν ο ιδιοκτήτης παρέχει τον σπόρο, ή όταν ο ενοικιαστής χρησιμοποιεί τον δικό του, και τα λοιπά). Για ακόμη μια φορά, στις δικές μου σημειώσεις λείπει η αναφορά τέτοιων πεποιθήσεων, όμως υπάρχει πλήρης περιγραφή δύο κηδειών όπως επίσης διαφόρων ρυθμίσεων που αφορούν τη μίσθωση της γης.

Μία από τις δύο κηδείες στην οποία παραβρέθηκα έλαβε χώρα τον Φεβρουάριο του 1967, και ήταν ενός ηλικιωμένου άνδρα ο οποίος σύχναζε στο καφενείο που λειτουργούσε ο σπιτονοικοκύρης μου. Ο συναισθηματικός τόνος της κηδείας αυτής ήταν τέτοιος που δεν ένοιωθα τη θλίψη από τη μεριά των συγγενών να με δεσμεύει να μην πάρω φωτογραφίες, αλλά ήταν τα δικά μου συναισθήματα που με ξεπέρασαν κάποιες στιγμές – εδώ ήταν το νεκρό σώμα κάποιου τον οποίο είχα συχνά συναναστραφεί, ακόμη και αν δεν μπορούσα να τον αποκαλέσω φίλο. Μία άλλη κηδεία, μιας ηλικιωμένης γυναίκας έλαβε χώρα τον Μάιο του 1967 και μου ζητήθηκε συγκεκριμένα να τραβήξω φωτογραφίες σε αυτήν την κηδεία «ώστε να ξέρουν οι συγγενείς ότι όλα έγιναν όπως πρέπει». Εκείνοι που μετέφεραν το φέρετρο σταμάτησαν στα σκαλιά της εκκλησίας του χωριού και το έγειραν έτσι ώστε να μπορώ να συλλάβω μια εικόνα της ηλικιωμένης ντυμένης στα μαύρα της χηρείας, περιβεβλημένης από λουλούδια και κρατώντας μία εικόνα στο στήθος της. Έως τότε είχα πλέον παρακολουθήσει πολλές εκταφές και πολλά μνημόσυνα, έτσι ήμουν εξοικειωμένη με τα τοπικά έθιμα και το εκκλησιαστικό τελετουργικό αυτών των γεγονότων. Είχα επίσης παρακολουθήσει μια σειρά από βαπτίσεις, πολλές από τις οποίες έλαβαν χώρα κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, όταν μετανάστες νησιώτες ήταν σε διακοπές στο νησί. Σε μία από αυτές τις περιπτώσεις συνειδητοποίησα πόσο είχα αρχίσει να συνηθίζω τα τοπικά έθιμα όταν παρατήρησα πως ο νονός, ένας «ξένος» (ούτε νησιώτης, ούτε μετανάστης), ήταν φανερά αναστατωμένος όταν του ζήτησαν να φτύσει, και όχι απλώς να προσποιηθεί πως το έκανε, στο δάπεδο του ναού ώστε να αποκηρύξει το διάβολο για λογαριασμό του παιδιού και στη συνέχεια να τρίψει το φτύσιμο με το παπούτσι του. Μην έχοντας παρακολουθήσει βαπτίσεις στην Αθήνα, δεν γνώριζα τις αστικές πρακτικές και έπαιρνα τα αναφιώτικα έθιμα ως δεδομένα.

Από την αρχή της έρευνάς μου το Μάιο του 1966, οι δικές μου σημειώσεις από την επιτόπια έρευνα συχνά περιείχαν, όπως και εκείνες του Ήμελλου, ένα συνονθύλευμα διαφόρων πληροφοριών για πολύ διαφορετικά θέματα. Αυτές οι σημειώσεις έγιναν πιο συστηματικά οργανωμένες όταν συνοψίζονταν στις μηνιαίες αναφορές μου προς τον επιβλέποντα καθηγητή για την διατριβή μου, τον Paul Stirling (ο ίδιος είχε πραγματοποιήσει πρωτοποριακή έρευνα στην Τουρκία), και συνοψίζονταν με

περισσότερη συνοχή στις επιστολές που έγραφα στους γονείς μου. Μερικά από αυτά τα γράμματα (συνήθως πολύ θετικά ως προς το ύψος, έτσι ώστε οι γονείς μου να μην ανησυχούν για εμένα) δίνουν επίσης μία εικόνα του τρόπου με τον οποίο η μακροχρόνια έρευνα στο πεδίο δημιουργεί ένα εύρος όσο και βάθος γνώσης, όταν μεμονωμένες πληροφορίες σταδιακά τοποθετούνται η μία σε σχέση με την άλλη και σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Ακολουθεί ένα απόσπασμα από μία επιστολή γραμμένη τον Νοέμβριο του 1966 (τα σχόλια στις αγκύλες εδώ και αλλού, δεν υπάρχουν στο πρωτότυπο), το οποίο καλύπτει και ορισμένες από τις πληροφορίες που ο Στέφανος Ήμελλος επίσης συνέλεξε με αναφορές στις γεωργικές πρακτικές και τη μελισσοκομία:

«Εχθές και σήμερα ήταν ήρεμα, μέρες σαν καλοκαιρινές, αρκετά ζεστές για να μπορείς να κάθεται έξω, αλλά και αρκετά ήπιες ώστε να είναι το περπάτημα μια απόλαυση. Πήγα εχθές με τον Νίκο Λουδάρο από το ταχυδρομείο έξω σε ένα κομμάτι γης δικής του ιδιοκτησίας που ο Νίκος είπε πως του το είχε δώσει ένας άνδρας χωρίς παιδιά ως αντάλλαγμα για την τέλεση μιας επιμνημόσυνης τελετής όταν θα έχει πεθάνει. Δεν είχε κανένα συγγενή να το κάνει γι' αυτόν. [Ο πατέρας του Νίκου, ο Μανώλης Λουδάρος, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, υπήρξε ένας από τους πληροφορητές του Καθηγητή Ήμελλου. Είχε πεθάνει μόλις λίγες εβδομάδες πριν την άφιξή μου τον Μάιο του 1966 και έτσι την εποχή εκείνη ο Νίκος ήταν στη μέση του σαρανταήμερου πένθους κατά τη διάρκεια του οποίου έμεινε αζύριστος. Οι αναγνώστες θα βρουν μία φωτογραφία σε αυτό το βιβλίο ενός εγγονού του Μανώλη Λουδάρου (γιου του αδελφού του Νίκου, του Γιάννη, που φέρει το όνομα του παππού του), να κρατά μια φωτογραφία του παππού του.

Βγήκαμε το μεσημέρι και περπατήσαμε στην ενδοχώρα για περίπου μία ώρα μέχρι που ακούσαμε τις φωνές του Γιάννη Γαβαλλά, του βαρκάρη, που είχε μόνο τέσσερα δάχτυλα στο ένα χέρι (λένε πως πυροβόλησε τον αντίχειρά του σε ατύχημα), καθώς όργωνε με τις δύο αγελάδες του, ενώ ένας άλλος [άνδρας] έσκαβε τα αυλάκια πίσω του και ο γιος του αναλάμβανε τη δουλειά πού και πού. »

Ο αδελφός του Γιάννη του τετραδάχτυλου είναι παντρεμένος με την αδελφή του Νίκου, γι' αυτό αποκαλούν ο ένας τον άλλο 'μπαζανάκη' [όρος για άνδρες που έχουν παντρευτεί γυναίκες που είναι αδελφές μεταξύ τους. Θα μπορούσε να μεταφραστεί ως "co-brother-in-law"]. Ήταν ένα υπέροχο απόγευμα, η πρώτη φορά από τότε που ήλθα, που θυμήθηκα έντονα την ομορφιά ενός εγγλέζικου φθινοπώρου. Υπήρχε μία ανεπαίσθητη αγάδα στον αέρα, μία υπόσχεση χειμώνα και πέρα από αυτό, μια νοσταλγία, μια ατμόσφαιρα αναμονής και περισυλλογής. Η κοπέλα που δούλευε με τη σύζυγο του Νίκου, βοηθώντας την να βάψει τα σκουριασμένα μεταλλικά στηρίγματα της κληματαριάς, ήταν η Ελισάβετ Ρινάκη, μικρότερη κόρη του συνταξιούχου Κρητικού αστυνομικού που παντρεύτηκε μια νησιωτοπούλα.

Η Ελισάβετ με πήρε για να δούμε κεραμικές κυψέλες, κοντά στα τρία πόδα ψηλές, αγγεία στενά, με μία λωρίδα πηλού πιεσμένη με σημάδια από τα δάχτυλα αποτυπωμένα γύρω από το στόμιό τους. Τοποθετούνται πλαγιαστά, σχεδόν θαμμένα κάτω από πέτρες και βάτα στην πλαγιά του λόφου. Ο Νίκος είπε πως υπήρχε παλιά ένας αγγειοπλάστης, ο Ανδρέας Κολλιδάς, που ζούσε έξω από το χωριό, στη Βαγιά, όπου υπάρχουν αποθέματα αργίλου. Έφτιαξε αυτές τις κυψέλες και άλλα αγγεία διαφόρων μεγεθών για νερό και λάδι. Πέθανε μόλις λίγους μήνες πριν, αλλά η χήρα του ζει στο χωριό. Τα περισσότερα από τα παιδιά τους είχαν μεταναστεύσει στην Αθήνα, αλλά υπάρχει μία κόρη ακόμα στο νησί. Είναι παντρεμένη με τον αδελφό του Νίκου, τον Γιάννη. Οι περισσότερες κυψέλες που χρησιμοποιούνται τώρα είναι οι συνηθισμένες ξύλινες, που τις φέρνουν από την Αθήνα. Ο σπιτονοικοκύρης μου έχει τρεις παλιές κεραμικές κυψέλες στην αποθήκη του κρασιού, εκεί που είναι και το πατητήρι. Αφού φωτογράφισα τις κυψέλες, φωτογράφισα το όργωμα και μετά περπάτησα πίσω στο χωριό στην λιακάδα του όψιμου απογεύματος, μαζεύοντας άγριους κρόκους ανάμεσα στους βάτους».

Η πληροφορία για τη γη που δίνεται ως αντάλλαγμα για την επιτέλεση μνημόσυνων μετά το θάνατο ήταν κάτι που δεν καταλάβαινα πλήρως τότε, αλλά έγινε αποφασιστικής σημασίας αργότερα. Η συνήθεια είναι τα παιδιά να κάνουν τα έξοδα για την κηδεία και τις επιμνημόσυνες δεήσεις για τους γονείς (πιστεύεται πως είναι ουσιώδες για το καλό

της ψυχής), και οι γονείς σε αντάλλαγμα τους δίνουν ένα μερίδιο της ακίνητης περιουσίας της οικογένειας: ένα σπίτι ως προίκα για τις κόρες, γεωργική ή άλλη έκταση για τους γιους. Οι άκληροι άνθρωποι ήταν αναγκαίο να βρουν κάποιον στον οποίο θα μπορούσαν να βασιστούν ότι θα έφερνε εις πέρας αυτές τις λειτουργίες, τον οποίο μεταχειρίζονταν σαν να είχε πάρει τη θέση ενός δικού τους παιδιού, αφήνοντάς του γη ή ιδιοκτησία με αντάλλαγμα να εκτελέσει τις απαιτούμενες τελετουργίες. Προφανώς, τον Νίκο τον έβλεπαν ως ένα τέτοιο αξιόπιστο άτομο.

Μία επιστολή που γράφτηκε τέσσερις μήνες αργότερα (Μάρτιος 1967) δείχνει πως είχα αρχίσει να συνδέω μεταξύ τους μερικές από τις υποβόσκουσες αρχές της κοινωνικής ζωής του νησιού, καθώς και το ότι συνέχιζα να μαζεύω και άλλα είδη πληροφοριών:

«Ένα απόγευμα πρόσφατα κάθισα σε μία ηλιόλουστη αυλή με μια ηλικιωμένη γυναίκα που ξεφλούδιζε κρεμμύδια και πατάτες. Είχε βάλει πολύ μεγάλη πλύση, καθώς αυτή και ο σύζυγός της ήταν έξω στα χωράφια τους για πάνω από μια βδομάδα για να ξεχορταριάσουν τις καλλιέργειες, να κλαδέψουν τα αμπέλια και να οργώσουν τα χωράφια που ήταν πριν σε αγρανάπαυση. Ήταν πολύ ευχάριστο να κάθεται κανείς εκεί και να συνομιλεί. Την ρώτησα σχετικά με τα χωράφια και τις κληρονομίες και μου επιβεβαίωσε την ιδέα που είχα για τη σύνδεση μεταξύ νεκρικών τελετών και κληρονομιάς, και επίσης υποστήριξε μία νέα ιδέα για τη σύνθεση ομάδων που κουτσομπόλευαν το βράδυ. Μου φαίνεται πως αυτά αποτελούν μία γυναικεία εκδοχή του καφενείου όπως και ότι το σπίτι όπου οι ομάδες αυτές συναντώνται, μπορεί να είναι μία ένδειξη διαφορετικού κοινωνικού γοήτρου των οικογενειών, για το οποίο ήταν δύσκολο να μάθει κανείς. Οι άνθρωποι δεν κάνουν σαφείς διακρίσεις μεταξύ των συγχωριανών, αν και μου φαίνεται πως είναι προφανές ότι υπάρχουν διαφορετικοί κανόνες συμπεριφοράς και οι άνθρωποι μάλλον έχουν την τάση να κινούνται στις αντίστοιχες ομάδες που ανήκουν. Αυτοί οι κύκλοι του κουτσομπολιού σπάνε την απομόνωση της οικογένειας και τα στενά όρια της γειτονιάς. Γείτονες και συγγενείς συμμετέχουν, αλλά όχι οι 'ξένοι', δηλαδή αυτοί που δεν έχουν με την οικογένεια σύνδεσμο συγγένειας, κουμπαριάς, ή να έχουν βαφτίσει παιδί».

Σύντομα μετά από αυτό επινόησα το δικό μου ερωτηματολόγιο προκειμένου να ρωτήσω σχετικά με την προίκα, την κληρονομιά, την ονοματοδοσία, τους δεσμούς της πνευματικής συγγένειας (με όποιον ήταν κουμπάρος ή νονός, ή με αυτούς για τους οποίους η οικογένεια είχε αναλάβει αυτούς τους ρόλους), τις περιουσίες που ανήκουν ή μισθώνονται και άλλα θέματα, με στόχο να συγκεντρώσω συστηματικά πληροφορίες από πενήντα νοικοκυριά. Όπως ο Ήμελλος, διαπίστωσα πως τα ερωτήματά μου συχνά προκαλούσαν αλλαγή προσανατολισμού της συνομιλίας, γι' αυτό πολλά από τα δελτία τα οποία χρησιμοποίησα για την καταγραφή των πληροφοριών δεν ήταν πλήρως συμπληρωμένα.

Η επιστολή συνεχίζει:

«Είχε μία ψιλή βροχούλα και εγώ έπρεπε να ανάψω την σόμπα παραφίνης που είχα, ένα τέτοιο ψυχρό βράδυ. Την Τρίτη το βράδυ πήγα επίσκεψη και έκατσα στην κουζίνα μιας οικογένειας, ενώ η μητέρα ξεχώριζε τα μπιζέλια, η μητέρα της έγενεθε, και ο πατέρας στηριζόμενος στο μπαστούνι του, μου μιλούσε για τον παλιό καιρό, ενώ τα δύο μικρά αγόρια έκαναν τα μαθήματά τους. Ο ηλικιωμένος, μου είπε πως όταν υπήρχε εδώ μεγαλύτερος πληθυσμός, μερικοί άνδρες είχαν στην ιδιοκτησία τους μεγάλη έκταση γης και την μίσθωναν σε άλλους για να την δουλέψουν – έτσι προφανώς υπήρχε μια ακόμα μεγαλύτερη κοινωνική διαφοροποίηση. Η ηλικιωμένη πάλι, μου είπε πως μέχρι πριν από λίγα χρόνια συνήθιζαν να έχουν μεταξοσκώληκες στις μουριές και έγενεθαν το δικό τους μετάξι για εξαγωγή. Τύλιγαν το νήμα σε κουβάρι για να το στείλουν μακριά. Δεν νομίζω πως ύφαιναν ύφασμα. [Το 1987 βρήκα δείγματα αναφιώτικου μεταξωτού υφάσματος στο Μουσείο Μπενάκη στην Αθήνα.]. Τελειώνω το γράμμα αυτό μετά από τρεις μέρες βροχή και χαλάζι, βίαιους ανέμους και υγρασία στους τοίχους. «Ο Θεός έβρεξε χρυσό», μία γυναίκα μου είπε... [προφανώς η βροχή ήταν καλή για τα λουλούδια που θα έβγαιναν την άνοιξη, τα οποία θα τροφοδοτούσαν τις μέλισσες, όπως επίσης θα έκανε καλό και σε άλλες καλλιέργειες.]

...

Νηστεία σημαίνει πως ο κόσμος πρέπει να φάει περισσότερα χορταρικά, περισσότερη φάβα από μπιζέλια, περισσότερα φασόλια, αντί για γάλα, κρέας και ψάρια. Τις Τετάρτες και τις Παρασκευές απέχουν από το ελαιόλαδο επίσης. Έτσι, θα μπορούσε να πει κανείς ότι η προσοχή στρέφεται προς τις φυτικές πρωτεΐνες περισσότερο. Αλλά μου φαίνεται ότι είναι κυρίως οι γυναίκες, παντρεμένες και χήρες, που τηρούν τη νηστεία στο σύνολό της. Ο δάσκαλος και η σύζυγός του τηρούσαν την πρώτη εβδομάδα αυστηρά και την Τετάρτη και την Παρασκευή των εβδομάδων που ακολουθούσαν, αν και τρώνε κρέας και ψάρι τις άλλες ημέρες».

Στις σημειώσεις της επιτόπιας έρευνας λίγες μέρες αργότερα, οι οποίες δείχνουν έναν παρόμοιο συνδυασμό πληροφοριών σχετικά με τις γεωργικές και τις κτηνοτροφικές πρακτικές καθώς και ανακαλύψεις σχετικά με τους δεσμούς συγγένειας μεταξύ των χωρικών, έγραφα:

«Επισκέφθηκα τη Μαργαρίτα Χάλαρη. Ο Ματθαίος, ο κουνιάδος της [αδελφός του συζύγου της], ήταν εκεί, είχε φέρει τυρί από τα χωράφια της Μαργαρίτας. Μου είπε ότι χρωστούσε περίπου 400 οκάδες τυρί [μία οκά αντιστοιχεί σε 2, 75 λίβρες ή 1, 25 κιλό] σε διαφορετικούς ιδιοκτήτες γης [κάτι σαν ένας είδος «ενοικίου» προς αυτούς στον οποίον τη γη βοσκούσαν τα κοπάδια του, τα αρνιά και τα κατσίκια, ένα σύνολο περίπου 700 κιλά ή 850 lbs. Ο σύζυγός της, ο Νίκος, σημείωνε το βάρος των τυριών. (...) Η Ρεμπελία [μία από τις κόρες του Ματθαίου Νικολή “του γάτη”, παντρεμένη με τον μπακάλη του χωριού] ήρθε με την κόρη της, Φλώρα, και ανέφερε πως αυτή και ο Νίκος ήταν πρώτα ξαδέλφια – ο πατέρας της, Ματθαίος Νικολής [ένας από τους πληροφορητές του Ήμελλου, όπως έχει νωρίτερα αναφερθεί] και η μητέρα του, Κατερίνη, ήταν αδέλφια».

Έρευνα στους Αναφιώτες μετανάστες στην Αθήνα

Παρόλο που δούλεψα κυρίως στην Ανάφη, γνώρισα επίσης μέλη της κοινότητας των μεταναστών που ζούσαν στην Αθήνα. Πολλοί από αυτούς επέστρεψαν στο νησί εκείνη την εποχή (δεκαετία του 1960) όχι μόνο για καλοκαιρινές διακοπές, κατά τις οποίες μπορούσαν να ανανεώσουν τους δεσμούς με τους συγγενείς και να φροντίσουν την

περιουσία τους στο νησί, αλλά επίσης το Πάσχα, καθώς και για τη γιορτή της προστάτιδας του νησιού, της Παναγίας της Καλαμιώτισσας, στις αρχές του Σεπτεμβρίου, όπως ακόμη και σε άλλες εποχές για να φροντίσουν τους ηλικιωμένους γονείς. Μπόρεσα να τους μιλήσω κατά την διάρκεια αυτών των επισκέψεων γιατί συνήθως περνούσαν χρόνο στο καφενείο. Αυτό με οδήγησε, με τον καιρό, στο να μελετήσω τους πολύ ισχυρούς δεσμούς ανάμεσα στους αστούς μετανάστες και τους τόπους καταγωγής τους στην ύπαιθρο (και αργότερα στο να διεξαγάγω μια έρευνα σχετικά με τις εικόνες και το προσκύνημα). Συχνά με προσκαλούσαν να τους επισκεφθώ, όταν ήμουν στην Αθήνα, όπου ταξίδευα για να εισπράξω τις τριμηνιαίες δόσεις των φοιτητικών μου επιχορηγήσεων. Στην Αθήνα, οι μετανάστες ζούσαν στα Αναφιώτικα (μια περιοχή πάνω από την Πλάκα, ψηλά στις πλαγιές του βράχου της Ακρόπολης), στα νοτιο-ανατολικά προάστια της Άνω Δάφνης, εκεί που τότε λεγόταν Μπραχάμι (σήμερα Άγιος Δημήτριος) και στην Ηλιούπολη – περιοχές όπου μπορούσε κανείς να δει μικρά κοπάδια πρόβατα και κατσίκια να οδηγούνται μέσα από την άγονη και καλυμμένη με άγριους θάμνους γη.

Εδώ είναι ένα απόσπασμα από μια επιστολή που γράφτηκε τον Δεκέμβριο του 1966 και περιγράφει τα είδη των ερευνών που έγιναν κατά τη διάρκεια των επισκέψεών μου στην Αθήνα:

«Χθες τηλεφώνησα στον Πρόεδρο του Συλλόγου των Μεταναστών Αναφιωτών, Ιάκωβο Γαβαλλά, ο οποίος έχει ένα κατάστημα με σπόρους και λιπάσματα στον Πειραιά. Με συνάντησε έξω από τον σταθμό του Ηλεκτρικού στον Πειραιά και περπατήσαμε μέσα από τους υγρούς δρόμους περνώντας από την αγορά φρούτων, κρεάτων και ψαριών του Πειραιά από τη μία πλευρά, και τη μεγάλη φασαρία των ατμόπλοιων στην αποβάθρα από την άλλη. Το κατάστημά του ήταν τρία σκαλιά πιο κάτω από ένα θέατρο και η πόρτα ήταν πλαισιωμένη από δέντρα σε κάδους. Αυτός είναι ο γιος μίας από τις αγαπημένες μου ηλικιωμένες κυρίες στην Ανάφη, της Μαρουσής Γαβαλλά, «της γιαγιάς με τα γυαλιά», και τον συνάντησα στην Ανάφη, τον Σεπτέμβριο».

Κανόνισα να τον συναντήσω αργότερα πάλι το βράδυ, ώστε να δούμε τον πρώην Πρόεδρο της Επιτροπής, τον Γιάννη Γαβαλλά (αδελφό του καλού ηλικιωμένου κυρίου, του Μαρίνου Γαβαλλά, που πάντα μου φέρνει λουλούδια και φρούτα από τους κήπους του, όταν έρχεται στο χωριό μια φορά την εβδομάδα). Όταν γύρισα, καθίσαμε ανάμεσα σε σακούλες λιπασμάτων να συζητήσουμε, έπειτα πήγαμε με το αυτοκίνητο στην Αθήνα, σε ένα κτήριο στην οδό Πανεπιστημίου όπου ο πρώην πρόεδρος έχει ένα ανδρικό ραφείο [πλάι στο σινεμά Rex] στον πρώτο όροφο με θέα προς την κυκλοφορία στην πλατεία Ομονοίας (...). μου μίλησαν περίπου τρεις ώρες για την ιστορία και την παρούσα κατάσταση της Ανάφης, καθώς και για το έργο της επιτροπής, η οποία στέλνει χρήματα για την κατασκευή δρόμων, την επισκευή εκκλησιών, για αλεξικέραυνο κ.λπ. .... Καθίσαμε σε αυτό το τεράστιο δωμάτιο με ράφια που το υλικό τους ταίριαζε με την επένδυση στους τοίχους, και ένα αντίγραφο του έργου του Ρούμπενς «Η Κρίση των Παρισίων», που κοίταζε προς τα κάτω μέσα από το σκοτάδι. Μου έδειξαν τον κατάλογο των μελών του συλλόγου που μου επέτρεψαν να αντιγράψω (ένας πολύ χρήσιμος οδηγός για διευθύνσεις, ώστε να μπορέσω να δω εάν ορισμένες οικογένειες συγκεντρώνονται σε ορισμένες περιοχές και να πάω να δω κάποιες από αυτές) και κανόνισαν να τους συναντήσω στο γραφείο του συλλόγου την επόμενη Τετάρτη...». [Αργότερα με έκαναν επίτιμο μέλος του Συλλόγου Αναφιωτών Μεταναστών, λάμβανα αντίγραφα των ετήσιων ημερολογίων τους και σύντομα, αντίγραφα των εφημερίδων τους, που εκδίδονταν κάθε δύο μήνες από το 1985].

Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1973, διεξήγαγα τριών μηνών έρευνα το καλοκαίρι (τη μόνη περίοδο που θα μπορούσα να ξεφύγω από τις υποχρεώσεις της διδασκαλίας μου στο πανεπιστήμιο) και η εστίαση του ενδιαφέροντος της μελέτης αυτής ήταν η σχέση μεταξύ των νησιωτών και των μεταναστών από την οπτική των μεταναστών. Πάνω από μια δεκαετία αργότερα, το 1987-1988, διερευνήθηκε περαιτέρω ο ρόλος των μεταναστών στην τουριστική ανάπτυξη του νησιού. Αλλά το 1966, όλα αυτά ανήκαν στο μέλλον, και εγώ προσπαθούσα να βρω κάποιο σημαντικό θέμα γύρω από το οποίο να οργανώσω τη διδακτορική διατριβή μου. Αυτές τις ανησυχίες εξέφραζα σε ένα γράμμα που έγραψα

στους γονείς μου τον Μάρτιο του 1967, όταν ήμουν ήδη στην Ελλάδα περίπου έντεκα μήνες:

«Νιώθω κάπως σαν τον νεαρό δημοσιογράφο Durrell όπως περιγράφει την κατάστασή του στο “Alexandria Quartet.” Ήταν πάντα ανήσυχος μήπως έχανε μια ιστορία, έτσι συνήθιζε να βγαίνει γρήγορα έξω από το καφενείο ή το πάρτυ όπου ήταν, να κάνει μια βόλτα γύρω στο τετράγωνο για να κατευνάσει την πεποίθησή του πως κάτι άλλο πιο σημαντικό συνέβαινε και αυτός το έχανε. Αυτή η περιγραφή μου ταιριάζει απόλυτα. Όταν κάθομαι στο καφενείο, σκέπτομαι: ίσως θα έπρεπε να είχα πάει σε βραδινές επισκέψεις απόψε, και να είχα πάρει και το αδράχτι μου, είναι πιθανό να έχει μασκαράδες απόψε (ήταν την περίοδο του Καρναβαλιού, πριν την έναρξη της Σαρακοστής και κουτσομπολιό για τα σημερινά γεγονότα. Και όταν είμαι σε απογευματινή επίσκεψη, σκέπτομαι: μακάρι να έπαιρνα τον καφέ μου ήσυχα στο καφενείο...»

Με τον καιρό, όμως, ήμουν πιο χαλαρή σχετικά με το πώς θα μου έρχονταν οι πληροφορίες. Είχα ένα κύκλο ανθρώπων να μιλήσω, από παιδιά, κυρίως μικρά κορίτσια που απολάμβαναν να ακούν το κασετόφωνό μου που δούλευε με μπαταρίες, μέχρι νέες παντρεμένες γυναίκες που έβρισκαν χρήσιμη τη βοήθειά μου τις ημέρες που είχαν πλύση και ψήσιμο, μέχρι εργάτες που με έπαιρναν έξω μαζί τους σε διαφορετικά μέρη του νησιού για να φωτογραφήσω διάφορες γεωργικές και κτηνοτροφικές διαδικασίες, και γέροντες που χαίρονταν να συναναστρέφονται ένα νέο πρόσωπο. Οι άνθρωποι άρχισαν να μου λένε για τις εκδηλώσεις που πίστευαν ότι θα ήθελα να δω, ή να φωτογραφήσω ή να μαγνητοφωνήσω: για τα Κάλαντα (παραδοσιακά τραγούδια αντίστοιχα των carols) την Πρωτοχρονιά, για την προετοιμασία του νήματος για τον αργαλειό, για τους μασκοφορεμένους μασκαράδες που γλεντοκοπούσαν τις Απόκριες, για το ζύγισμα του «πακτού», δηλαδή του τυριού ως ενός είδους ενοικίου της γης πριν το Πάσχα, την μεταφορά προβάτων και κατσικιών που είχαν αγοραστεί από εμπόρους κρεάτων για το Πάσχα).

Διαβάζοντας το σημειωματάριο του Καθηγητή Ήμελλου, βρίσκω πολλά που συμπίπτουν με τις πληροφορίες που εγώ συνέλεξα και πολύ υλικό που είναι εντελώς νέο για μένα (για παράδειγμα, την αναφιώτικη λέξη «σάντουλα» για τη «νονά» [πιθανώς από το θηλυκό της βενετικής/γενουάτικης λέξης «sandolo», νονός]). Περιγραφές για την κατασκευή συγκεκριμένων εργαλείων, την κατασκευή ενός αλωνιού ή ενός θόλου (με ημι-κυλινδρική θολωτή οροφή) και οι λέξεις που χρησιμοποιούνται στο νησί για τα διαφορετικά τμήματα της τσαμπούνας (της γκάντας από κατσικίσιο δέρμα) προσθέτουν μεγαλύτερο βάθος και λεπτομέρεια στις πληροφορίες που είχα συγκεντρώσει. Το ενδιαφέρον του για τα εργαλεία και τα αντικείμενα (πολλά από τα οποία τα σκितσάρισε, ονομάζοντας τα διάφορα μέρη με λεπτομέρειες) είναι εμφανές στο ερωτηματολόγιο για θέματα που αφορούν τα παραδοσιακά αντικείμενα, το οποίο συνέταξε αργότερα μαζί με την Δρ. Καίτη Πολυμέρου-Καμηλάκη (βλέπε Ήμελλος και Πολυμέρου-Καμηλάκη 1983).

Επίσης απαριθμεί τους πολλούς όρους που χρησιμοποιούνται για τα διαφορετικά χρώματα των κατσικιών, το οποίο μου θύμισε αποσπάσματα από ένα βιβλίο του ανθρωπολόγου Evans-Pritchard, βασισμένο σε έρευνα στο Νότιο Σουδάν, για την ορολογία των Νούερ όσον αφορά τα χρώματα και τα σχήματα των κεράτων των βοοειδών τους (Evans-Pritchard 1940: 41ff). Ο Ήμελλος επίσης κατέγραψε τους αναφιώτικους όρους για τα διάφορα είδη εδαφών και των ιδιοτήτων τους. Από έναν από τους πληροφορητές του συνέλεξε μία ιστορία για την ανακάλυψη των οστών που ευωδίαζαν ενός μοναχού στην Κάτω Μονή κατά τη διάρκεια ασβεστώματος, καθώς και ιστορίες με πιθανές μαρτυρίες παρουσίας εξωτικών. Μία από αυτές τις τελευταίες αρχίζει με μια συγκεκριμένη ημερομηνία και μια φράση που χρησιμοποίησε ο πληροφορητής του για να εξηγήσει γιατί ήταν έξω αργά τη νύχτα: «Το 1909 ή το 1910 ανακατεύτηκα με τη λαθραία μεταφορά (κοντραμπάντο) παραφίνης, και έτσι στη μέση της νύχτας, σε μια περιοχή που ονομάζεται Αξίνα, είδα άνδρες και γυναίκες να χορεύουν κάτω από ένα δέντρο, αλλά δεν μπορούσα να δω τα πόδια τους ...» [με άλλα λόγια, δεν μπορούσε να είναι σίγουρος για το πώς ήταν τα πόδια, εάν ήταν διχαλωτά ή κανονικά και εάν επομένως ήταν δαίμονες].

Η περιγραφή που έδωσαν στον Ήμελλο για την εύρεση της θαυματουργής εικόνας της Παναγίας της Καλαμιώτισσας στην κορυφή του βουνού Κάλαμος, και το χτίσιμο εκεί μίας εκκλησούλας, είναι κατά πολύ παρόμοια με την περιγραφή που άκουσα συχνά κι εγώ. Είναι πολύ ενδιαφέρον δε, πως δεν έγινε καμία αναφορά στα ερείπια του ναού του Απόλλωνα στους πρόποδες του βουνού Κάλαμος, ή σε κάποια άλλα αρχαία, Ελληνιστικά ή ύστερων εποχών ερείπια στο νησί. Μέσα στα τείχη του ναού υπάρχει μία μεγάλη εκκλησία, κελιά μοναχών, μία κουζίνα, μία τραπεζαρία κ.λπ. , τα οποία μπορεί κανείς να δει σε κάτοψη σε σχέδια φτιαγμένα από τον Ludwig Ross (μεταγενέστερα Έφορο Αρχαιοτήτων για την Ελλάδα) στα μέσα του 1830, ενώ ταξίδευε με άλλους Δανούς επισκέπτες το 1860 (Haugsted 1996), όπως και από τον Hiller von Gaertringen το 1898.

Στις πολλές αφηγήσεις που αφορούσαν την Παναγία την Καλαμιώτισσα, ο Ήμελλος μπόρεσε να προσθέσει ένα δακτυλογραφημένο κείμενο από τον Νικόλαο Μ. Γαβαλλά (τον πατέρα του ανθρώπου που ήταν πρόεδρος περίπου εξήντα ετών την εποχή των επισκέψεων του Ήμελλου και της δικής μου). Αν και η ημερομηνία του κειμένου δεν έχει δοθεί, ο Νικόλαος Γαβαλλάς γεννήθηκε το 1876 και πέθανε στην Αθήνα το 1962. Ο Ήμελλος αντέγραψε το κείμενο στο σημειωματάριό του. Ο Γαβαλλάς λει πως την ιστορία για την ίδρυση της Άνω Μονής του την είπε ο Γιάννης Αρβανίτης, ένας από τους ιερείς του χωριού (πατέρας του ανθρώπου που ήταν Ηγούμενος της Κάτω Μονής την εποχή της επίσκεψης του Ήμελλου). Αναφέρει πως η εκκλησία που χτίστηκε στην Κάτω Μονή και είναι αφιερωμένη στη Παναγία ως Ζωοδόχο Πηγή, χτίστηκε (αντικαθιστώντας την προγενέστερη που φαίνεται στα πλάνα του Ross) «περί τα 120 χρόνια πριν» (από την εποχή, δηλαδή, που έγραφε αυτός), δίνοντας έτσι ημερομηνίες ανάμεσα στον ύστερο δέκατο όγδοο αιώνα (1780, εάν ο Γαβαλλάς έγραψε το κείμενο στα τριάντα του) έως τις αρχές ή τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ο Γαβαλλάς γράφει πως ο ηγούμενος Μακάριος Αρβανίτης, στον οποίο δίνει το παρατσούκλι «μαύρος» (πιθανώς εννοεί «μελαχροινός»), οργάνωσε αυτή την αναδόμηση, φέρνοντας μαστορες με εμπειρία από την Αθήνα και την Σαντορίνη.

Δεν έχουμε συγκεκριμένη ημερομηνία (αλλά ενδεχομένως πριν από το 1571, όταν τοποθετείται χρονολογικά το πρώτο γνωστό κείμενο που αναφέρει την Παναγία την

Καλαμιώτισσα), ένας βοσκός, λέει το κείμενο του Γαβαλλά, βρήκε μια εικόνα της Παναγίας να κρέμεται από ένα καλάμι στη κορυφή (που είναι 1476 πόδια, 459 μέτρα ψηλά). Το όνομα της κορυφής, Κάλαμος, προέρχεται από το καλάμι ή την καλαμιά των δημητριακών, και από αυτό προέρχεται το όνομα της εικόνας ως μια ιδιαίτερη εμφάνιση της Παναγίας, ως Παναγίας Καλαμιώτισσας. Το θέμα της εικόνας (που αναπαριστά την Παρθένο να κρατά τον Ιησού ως βρέφος και να δείχνει προς Αυτόν σε μία απεικόνιση γνωστή στους εικονογράφους ως η Οδηγήτρια, που σημαίνει πως δείχνει τον Υιό της ως την Οδό, δεν αναφέρεται στον θρύλο. Εν τούτοις, ο σχετικός εορτασμός στις 8 Σεπτεμβρίου, για τη Γέννηση της Θεοτόκου μπορεί και να υποδεικνύει την ημέρα που βρέθηκε η εικόνα, όπως υπονοεί μία άλλη ιστορία που ειπώθηκε στον Ήμελλο. Ο βοσκός πήγε την εικόνα στον παπά του χωριού, ο οποίος την τοποθέτησε στο ιερό της εκκλησίας του χωριού, από όπου εξαφανίστηκε. Βρέθηκε και πάλι στην κορυφή του βουνού. Αυτό συνέβη τρεις φορές συνολικά και έτσι αποφασίστηκε πως η εικόνα ήθελε να μείνει εκεί και ένα εκκλησάκι έπρεπε να κτιστεί στο σημείο. Μετά το χτίσιμό του, ασκητές άρχισαν να ζουν στις πλαγιές του βουνού Κάλαμος σε σπηλιές και βραχώδη καταφύγια και με τον καιρό, κελιά μοναχών χτίστηκαν γύρω από την εκκλησία και το μέρος έγινε γνωστό ως Άνω Μονή. Της δόθηκε το ειδικό καθεστώς της σταυροπηγιακής μονής, πράγμα που σημαίνει πως ήταν κατευθείαν κάτω από τη δικαιοδοσία του ίδιου του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης και όχι της τοπικής εκκλησιαστικής ιεραρχίας.

Ένας άλλος τοπικός θρύλος συνδέει έναν καλόγερο από την Άνω Μονή με έναν μύλο στην πλατεία του χωριού. Αυτή την ιστορία μου την είπαν πολλές φορές, συνήθως ως εξήγηση για τις κακοτυχίες που συνδέονται με τον μύλο και οποιονδήποτε έχει σχέση με αυτόν. Η ιστορία αναφέρεται με μεγάλη λεπτομέρεια στο δακτυλογραφημένο κείμενο του Γαβαλλά. Λέει ότι το εκκλησάκι στην Άνω Μονή χτίστηκε το 1715 (πιθανώς αντικαθιστώντας το πολύ μικρό εκκλησάκι που ήταν αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο, προστάτη άγιο των ναυτικών), από ένα καπετάνιο και ιδιοκτήτη από την Οία στην Σαντορίνη και τους δύο γιους του, Μελέτιο και Αγάπιο, σαν ένα «ευχαριστώ» γιατί σώθηκαν κατά τη διάρκεια μίας φοβερής καταγίδας. Ο καπετάνιος του πλοίου υποσχέθηκε ότι αυτός και οι γιοι του θα έχτιζαν μια μεγάλη εκκλησία στη θέση της

μικρής και ότι οι γιοι του θα γίνονταν καλόγεροι. Εκπλήρωσε την υπόσχεσή του και έχτισε την εκκλησία. Ένας από τους αδελφούς, ο Αγάπιος, τελικά έγινε Ηγούμενος της Άνω Μονής, και ο άλλος έγινε μοναχός. Η ημερομηνία γι' αυτό (1715) έχει επιβεβαιωθεί από μία πλάκα κολλημένη με τσιμέντο ψηλά σε ένα από τα κελιά. Πήρα μια φωτογραφία την πλάκα το 1973, όμως κάποια στιγμή αργότερα εξαφανίστηκε και έτσι η φωτογραφία είναι η μόνη ένδειξη ότι κάποτε υπήρξε.

Αργότερα ο Μελέτιος ερωτεύθηκε μία γυναίκα «καλής οικογενείας» του χωριού και ήθελε να την παντρευτεί (προφανώς θα μπορούσε να αρνηθεί τους μοναστικούς του όρκους). Όμως αυτή του είπε πως θα συμφωνούσε σε αυτόν τον γάμο μόνο εάν έκοβε κοντά τα μακριά μαλλιά του και εάν ξύριζε τα γένια του. Έτσι και έκανε, αλλά όταν συναντήθηκαν στον μύλο στην άκρη της πλατείας του χωριού, που, όπως λέγεται, ανήκε εκείνη την εποχή στον Αντώνη Βλάχο, με το παρατσούκλι «Φαγγλής», γέλασε πολύ μαζί του περιφρονητικά και αρνήθηκε να τον παντρευτεί. (Από εκείνη την στιγμή έπεσε κακοτυχία στους ιδιοκτήτες του μύλου – μου είπαν την ιστορία της οικογένειας που παιδεύτηκε από τον καρκίνο για τρεις διαδοχικά γενιές - έπειτα τον κατεδάφισαν και ένα σπίτι χτίστηκε στη θέση του, το οποίο συντόμως εγκατέλειψαν. Ένας λόγος θα μπορούσε να είναι πως ο μύλος είχε κτιστεί εκεί όπου φυσούσε πολύ δυνατά, και αυτό θα έκανε το σπίτι πολύ άβολο για κατοίκηση, ιδιαίτερα τον χειμώνα. Αλλά οι χωρικοί λένε πως αυτό συνέβη γιατί ο τόπος ήταν καταραμένος.

Ο Μελέτιος ντρεπόταν πολύ να γυρίσει πίσω στο μοναστήρι όπου θα τον έβλεπε ο αδελφός του, έτσι άφησε το νησί και «έφυγε μυστικά για την Ανατολή». Με τον καιρό αποφάσισε να επιστρέψει, πήγε στον αδελφό του και ζήτησε συγχώρεση. Εν τω μεταξύ η νεαρή είχε πεθάνει, αλλά το νεκρό σώμα δεν έλιωνε όπως έπρεπε [δείγμα πως η ψυχή της δεν είχε ησυχάσει και τα κόκκαλα έτσι δεν μπορούσαν να τοποθετηθούν στον οικογενειακό τάφο]. Οι γονείς της παρακάλεσαν τον ηγούμενο Αγάπιο να έλθει και να τελέσει μία επιμνημόσυνη δέηση γι' αυτήν (μέρος του τελετουργικού που διασφαλίζει την μοίρα της ψυχής). Πήρε τον Μελέτιο μαζί του, χωρίς να του πει για ποιον γινόταν η τελετή. Στο σημείο της τελετουργίας όπου ακούστηκε το όνομα του αποθανόντος ώστε να τον μνημονεύσουν, να τον συγχωρέσουν, ο Μελέτιος είπε το όνομα, και μόλις το

είπε, της γυναίκας το σώμα έλιωσε κανονικά. Τότε κατάλαβε ποια ήταν (και ενδεχομένως ότι όλοι τώρα θα γνώριζαν την ταυτότητά του), έβαλε πάλι τα ρούχα του μοναχού και έφυγε για το Άγιον Όρος.

Το κείμενο του Γαβαλλά που έχει αντιγραφεί από τον Ήμελλο συνεχίζει εξηγώντας τις συνθήκες κάτω από τις οποίες η εικόνα της Παναγίας της Καλαμιώτισσας μεταφέρθηκε από την Άνω Μονή στην Κάτω Μονή. Κάποτε, τη νύχτα της 7^{ης} προς 8^η Σεπτεμβρίου, είχε μία φοβερή καταιγίδα, με αστραπές, κεραυνούς και βροχή. Οι προσκυνητές που παρακολουθούσαν τους εορτασμούς της Γέννησης της Παρθένου από την προηγούμενη νύκτα σε αγρυπνία, παρέμειναν μαζεμένοι στην εκκλησία ή τα τριγύρω κτίσματα, και επειδή το αλεξικέραυνο δεν λειτούργησε σωστά, επτά άνθρωποι σκοτώθηκαν. Ο Γαβαλλάς τους κατέγραψε ως εξής: «Ο Ηγούμενος του Μοναστηριού του Αγίου Κυρίλλου, ο ιερέας της ενορίας του Αγίου Νικολάου [εκκλησίας του χωριού του νησιού], ο παπα-Αντώνιος, ο Αντώνιος Δεναξάς, ένας φοροεισπράκτορας από τον Δήμο της Θήρας και ψάλτης εκείνη τη μέρα, ο Γεώργιος Χάλαρης ο «Μπιρμπίλης» [ένα αναφιώτικο οικογενειακό παρατσούκλι], ένας υπάλληλος από τη Θήρα και δύο νέες γυναίκες 20 χρονών. Επίσης, η κόρη του Βουρβουλιανού και η ανηψιά της Σμαράγδας, [σύζυγος] του Νικολάου από τον Κάτικο. Ο Γαβαλλάς γράφει για τις σκηνές «αφαντάστου φρίκης», καταστροφής και πόνου στην Άνω Μονή λέγοντας πως «Μόνον ο κάλαμος ενός Δάντη εμπορούσε να την περιγράψει». Συνεχίζει τονίζοντας τον ρόλο του Μαρινάκη Γαβαλλά (του γιατρού), του οποίου «η ψυχραιμία και ο αλτρονισμός» απέτρεψαν τον πανικό και περαιτέρω απώλειες ζωής. Περίπου 200 άνθρωποι τραυματίστηκαν, από τους οποίους η χειρότερη περίπτωση ήταν ο εφημέριος του μοναστηριού, ο Ζαχαρίας. Πολλά ζώα σκοτώθηκαν και «όλα τα σκυλιά» [μερικοί από αυτούς που παρευρίσκονταν έπαιρναν σκύλους μαζί τους γιατί είχαν την ευκαιρία να βρίσκονται σε ένα τμήμα του νησιού όπου μπορούσαν να πάνε για κυνήγι άγριων πουλιών και κουνελιών]. Οι νησιώτες άκουσαν αργότερα πως σφουγγαράδες από την Κάλυμνο και τη Σύμη (ενδεχομένως στις βάρκες τους μέσα) είχαν δει τον κεραυνό να κτυπά την Άνω Μονή, την είχαν δει στις φλόγες και νόμιζαν πως θα είχε καταστραφεί. Ως αποτέλεσμα της καταστροφής της Άνω Μονής, η εικόνα της Παναγίας της Καλαμιώτισσας μεταφέρθηκε στην Κάτω Μονή και η πανήγυρις εορταζόταν εκεί έκτοτε.

Μία αρκετά συντομότερη εκδοχή αυτής της περιγραφής δόθηκε επίσης στον Hiller von Gaertringen πάνω από δέκα χρόνια μετά το χτύπημα του κεραυνού, κατά την επίσκεψή του στην Ανάφη το 1899.

Μία άλλη ιστορία που είπε στον Ήμελλο ο Ηγούμενος της Μονής (γεννημένος το 1904, με λαϊκό όνομα Αντώνιος Αρβανίτης, γιος του ιερέα του χωριού, Γιάννη Αρβανίτη, όπως έχει ήδη αναφερθεί) και που την αφηγήθηκαν και σε μένα, είναι αυτή ενός ναύτη που τον έπιασε μια καταιγίδα που έσκισε τα πανιά της μικρής του βάρκας. Κοιτώντας ψηλά προς τους βορεινούς βράχους του νησιού ο ναύτης είδε τη μικρή εκκλησία [αυτή του Αγίου Αντωνίου, στη βορειοανατολική ακτή του νησιού, με τοιχογραφίες από τις αρχές του δέκατου τετάρτου αιώνα (Βοκοτόπουλος 1962)] και προσευχήθηκε : «Όποιος άγιος και αν είσαι, σώσε με και θα σου χαρίσω ό,τι θέλεις». Και σώθηκε [έδωσε κάπου με ασφάλεια στο νησί]. Έτσι πήγε στο μέρος όπου ήταν το εκκλησάκι και είδε ότι η πόρτα του ήταν κατεστραμμένη. Πήρε τα μέτρα, διόρθωσε τα πανιά του και έπλευσε νότια προς την Κρήτη. Έφτιαξε μία πόρτα [ή παρήγγειλε να του τη φτιάξουν] και σκόπευε να την φέρει ο ίδιος στο νησί από τον Πειραιά αλλά κάτι τον εμπόδισε, κι έτσι [από τον Πειραιά] έγραψε στην πόρτα επάνω «Άγιος Αντώνιος, Ανάφη» και την έριξε στη θάλασσα. Ο Ηγούμενος συνέχισε την αφήγησή του λέγοντας πως ο παππούς του [ο οποίος ενδεχομένως επίσης ονομαζόταν Αντώνιος, απ' όπου και η σύνδεση με το εκκλησάκι], πηγαίνοντας στην εκκλησούλα να λειτουργήσει, είδε ένα φαρδύ αντικείμενο να επιπλέει κάτω στη θάλασσα [το ρεύμα είχε μεταφέρει την πόρτα ανατολικά από τον Πειραιά] και την τοποθέτησε ως καινούργια πόρτα της εκκλησούλας. Ο Ηγούμενος τελειώνει την αναφορά του προς τον Ήμελλο λέγοντας: «Δεν ξέρω εάν η πόρτα εκείνη βρίσκεται ακόμη εκεί» [ή μάλλον, αφού, όπως γνωρίζω, ο Ηγούμενος πήγαινε στο εκκλησάκι τουλάχιστον μια φορά το χρόνο, για τη γιορτή του Αγίου Αντωνίου, δεν ήξερε εάν η πόρτα που ήταν εκεί ήταν η ίδια η πόρτα της ιστορίας για το τάμα που εκπληρώθηκε]. Αυτή η εκδοχή, καταγεγραμμένη από τον Ήμελλο, δίνει πολύ περισσότερες λεπτομέρειες από ό,τι η εκδοχή που σημείωσα εγώ.

Μια άλλη παράδοση, που κατέγραψε ο Ήμελλος, εντελώς νέα για μένα, αναφέρει ένα μέρος που μου ήταν οικείο, μία περιοχή γνωστή ως Κισσιρόπη. Ερευνητές του Κέντρου

Λαογραφίας είχαν στη λίστα των θεμάτων του ερωτηματολογίου τους «ιστορίες για τοποθεσίες της περιοχής», άρα ενδεχομένως αυτό ήταν ένα θέμα των θεμάτων προς διερεύνηση με τους πληροφορητές του από τον Ήμελλο (αλλά όπως έχει σημειωθεί, η μία ιστορία έφερνε μία άλλη, που πιθανώς δεν ανήκε στην ίδια κατηγορία στην λίστα του Κέντρου). Η ιστορία καταγράφει τη συνάντηση ανάμεσα σε μία χωρική (μία μαμή) και κάποια μεταφυσικά πλάσματα που χρειάζονταν τη βοήθειά της για τη γέννα (στη σπηλιά της Κισσιρόπης) ενός «νεραϊδόπαιδου». Έτσι έχει η ιστορία (να σημειωθεί όμως πως την είπε στον Ήμελλο άνδρας πληροφορητής):

«Εδώ στην νοτιο-δυτική περιοχή της Ανάφης, σε ένα μέρος που λέγεται Κισσιρόπη, υπάρχει ένα σπήλαιο. Ένα βράδυ κάποιος [δεν αναφέρεται αν ήταν άνθρωπος ή κάτι άλλο] ήρθε [από εκεί] και χτύπησε την πόρτα της μαμής για να της πει πως η γυναίκα του ήταν έτοιμη να γεννήσει. Η μαμή ετοιμάστηκε, δεν πρόσεξε ποιος ήταν, και τον ακολούθησε. Αλλά εξαιτίας του ότι προχώρησε μπροστά της και άφησαν το χωριό, αυτή κατάλαβε πως ασυνήθιστο συνέβαινε. Πήγε μέσα στην σπηλιά, είδε φώτα, ένα κρεβάτι και σεντόνια στο κρεβάτι, τα οποία αναγνώρισε πως ήταν της γειτόνισσάς της. Έβαλε τα χέρια της μέσα στο αίμα από τη γέννα και σταμάτησε τη ροή [δηλαδή σταμάτησε την αιμορραγία και απέτρεψε το θάνατο της μάνας]. Είδε άλλες γυναίκες εκεί. Της είπαν: εάν το παιδί είναι αρσενικό, χαρά σε σένα, μα εάν είναι θηλυκό, συφορά σου. Όμως ήταν κορίτσι. Έπλασε λίγο κεριά και το έβαλε εκεί [δηλαδή ανάμεσα στα πόδια του παιδιού] και έδειξε [σε αυτές] πως ήταν αγόρι. Μια από τις γυναίκες εκεί πέρα την βοήθησε [μάλλον να τυλίξουν το παιδί και να τακτοποιήσουν τη μάνα]. Αφού περιποιήθηκε τη νέα μητέρα, οι γυναίκες την πήγαν πίσω στο σπίτι της, με ένα δαδί. Της έδωσαν μία τσάντα με φλούδες σκόρδου που τις έβαλε στην τσέπη της και μόλις πλησίαζε στο σπίτι τις πέταξε. «Τι μου έδωσαν αυτές οι σιχαμένες γυναίκες;» είπε. Με το που μπήκε στο σπίτι, το γέμισε με σταυρούς – στο τζάκι, στις πόρτες και πάει λέγοντας. Την επόμενη μέρα κατά τύχη έβαλε το χέρι της στην τσέπη της. Δύο πράγματα είχαν απομείνει και ήταν φλουριά [δηλαδή τα φλούδια είχαν μετατραπεί σε χρυσά νομίσματα, σε φλουριά, και φυσικά είχε πετάξει τα υπόλοιπα]. Την επομένη πήγε να βρει την γειτόνισσα και την ρώτησε για τα σεντόνια. Αυτή [η γειτόνισσα] είπε ότι

τα σεντόνια ήταν μέσα σε μία κασέλα. Αυτή [η μαμή] είπε «Λοιπόν, εγώ τα βρήκα εκεί [δηλαδή στη σπηλιά]». Και ανοίγουν το μπαούλο και βλέπουν τα σεντόνια λερωμένα όπως ήταν [στη σπηλιά, εξαιτίας της γέννας]. Και για τρία βράδια αυτός [αυτός που την πήγε στη σπηλιά] την παρακολουθούσε. Αυτή την ιστορία μου την είπαν».

Η Κισσιρόπη αναφέρεται επίσης σε μία ιστορία η οποία καταγράφηκε νωρίτερα στο κείμενο που μιλά για μια σπηλιά (γνωστή, όπως φαίνεται, σαν «της καλόγριας η σπηλιά»), η οποία προέκυψε από το χτύπημα ενός δράκου πάνω στον βράχο (αξίζει να σημειωθεί πως δεν υπάρχει καλόγρια σε καμία από τις επεξηγηματικές λεπτομέρειες). Η ιστορία ισχυρίζεται πως υπάρχει ένας θησαυρός εκεί, που φυλάσσεται από έναν Αράπη, και μπορεί να πάρει το θησαυρό μόνο κάποιος που το όνομά του να είναι Γιάννης και που να είναι ‘αρφανοκοίλης’, μία λέξη η οποία, όπως εξήγησε ο πληροφορητής Γιάννης Δαμίγος, σημαίνει ότι «ο πατέρας του είχε πεθάνει πριν να γεννηθεί ο ίδιος». Καμία από αυτές τις ιστορίες δεν ειπώθηκε ποτέ σε μένα, παρόλο που ταξίδεψα στην Κισσιρόπη με γαϊδουράκι και με τα πόδια πολλές φορές.

Αυτοί οι θρύλοι για δράκους και σπηλιές οδήγησαν στην ιστορία ενός άλλου φυσικού φαινομένου στο νησί, στη «σπηλιά του Δράκου» στο βουνό Κάλαμος, κοντά στην Κάτω Μονή. «Κανείς δεν ξέρει πόσο βαθιά είναι, και όταν έβαλαν μία γάτα εκεί κάτω, την βρήκαν αργότερα, πάνω ψηλά στην Παναγία [δηλαδή στην Άνω Μονή, στην κορυφή του βουνού Κάλαμος]».

Περνώντας από τον κόσμο των θρύλων στην αγροτική ζωή των νησιωτών, συγκεντρώνοντας υλικό για τα αμπέλια και την παραγωγή κρασιού, ο Καθηγητής Ήμελλος καταγράφει σε λίστα (στις σελ. 298 και 299 του σημειωματαρίου του) περίπου είκοσι λέξεις για τις ξεχωριστές ποικιλίες σταφυλιού – κόκκινο, μαύρο και λευκό. Υπό τον τίτλο «κόκκινο και μαύρο» κατατάσσει: *στρεφιλιάτικο, βουδομάτα, μαντηλαριές, εφτάκοιλο* («αν και κάτω από τη φλούδα η σάρκα του είναι λευκή») *μαυράθηρο, πετεινάρια* ή *αετονύχια, ροδομούσι* (τοπικό όνομα για τον «ροδίτη»), ένα σταφύλι που λέγεται *κοκκινογαδουριά, πλατάνια*. Ως είδη λευκών σταφυλιών αναφέρονται τα εξής:

γαδουριές, αηδάνια, απαλαγιές, τούρκικο (σαν τα ραζακιά αλλά με κουκούτσι), κατσανό, ραζακί, σταυραχιώτες («πρώιμο και γλυκό»). Στο τέλος της λίστας έχει προστεθεί το ψωμί σταφύλι, το οποίο αποκαλείται έτσι γιατί «είναι πολύ γλυκό και απολαυστικό». Ένας ιστότοπος για την ποικιλία των ελληνικών σταφυλιών (grapeover.com/grape-varieties) που έχει γράψει ο Cornelius Wesseling, αναφέρει πως το αηδάνι περιέχει «αρώματα από άνθη» που καλλιεργούνται κυρίως στη Σαντορίνη και σε άλλα νησιά του Αιγαίου. Επίσης ο ιστότοπος ισχυρίζεται πως η γαϊδούρα είναι μία πολύ σπάνια ποικιλία που αναπτύσσεται μόνο στην Σαντορίνη (πράγμα που κάνει την αναφιώτικη κοκκινογαδουριά ακόμη πιο σπάνια) και ότι το κατσανό είναι μία από τις πέντε ποικιλίες που ακόμη καλλιεργούνται εκεί (ανάμεσα στις πενήντα που έχουν καταχωρηθεί για τη Σαντορίνη κατά τον δέκατο ένατο αιώνα). Το ροδομούσι, το αναφιώτικο όνομα του ροδίτη, είναι ένα σταφύλι που «καλλιεργείται σχεδόν παντού στην Ελλάδα». Το πιο συναρπαστικό απ' όλα για τον αναγνώστη είναι η βουδομάτα, ένα πολύ σπάνιο κόκκινο αρχαίο σταφύλι της Σαντορίνης». Εάν είναι έτσι, τότε η Ανάφη είναι (ή ήταν) μία από τις πολύ λίγες περιοχές γνωστές γι' αυτό το σταφύλι. Παρομοίως, το κατσανό περιγράφεται ως «εξαιρετικά σπάνιο» και γνωστό μόνο στην Σαντορίνη. Ο πληροφορητής του Ήμελλου δίνει στοιχεία πως καλλιεργούνταν επίσης στην Ανάφη.

Αμέσως μετά τον κατάλογο των ποικιλιών των σταφυλιών ακολουθεί ένας κατάλογος με ιδιαίτερα είδη ρούχων, με το σχόλιο πως το τελευταίο άτομο (άνδρας) που φορούσε βράκα, το πλούσιο σε όγκο παντελόνι κρητικού τύπου, πέθανε το 1946.

Αλλού, γράφοντας για την μελισσοκομία, ο Ήμελλος καταγράφει έναν πληροφορητή να λέει πως όταν έχει πολύ αέρα, η μέλισσα θα πάρει ένα μικρό χαλικάκι ώστε να σταθεροποιηθεί και να μην παρασυρθεί από τον αέρα. Οι περιγραφές του πληροφορητή σχετικά με τους εχθρούς της μέλισσας (μεταξύ άλλων είναι ο μπάμπουρας και η αράχνη) και των προσπαθειών των μελισσών να τους αποφύγουν, δείχνει ικανότητες παρατήρησης αντάξιες επιστήμονος της Φυσικής Ιστορίας.

Οι δύο μουσικοί που κατέγραψε, ο οργανοπαίκτης της τσαμπούνας Κώστας Σιγάλλας, συνοδευόμενος από τον τυμπανιστή Νικόλαο Γαβαλλά, είναι οι ίδιοι που κατέγραψα και

εγώ. Σε πολλές περιπτώσεις ενισχύονταν από άλλους μουσικούς, όπως ο Λάμπρος Σιγάλλας που έπαιζε βιολί (που ήταν επίσης ο κουρέας του χωριού και ξύριζε τους βοσκούς όταν επέστρεφαν από τα κοπάδια τους στα βουνά το βράδυ του Σαββάτου για να παρακολουθήσουν τη λειτουργία την Κυριακή), και από τραγουδιστές. Συχνά καλούνταν να παίξουν σε βραδινές εκδηλώσεις τις οποίες οργάνωναν οι μετανάστες επισκέπτες καλοκαιριού, συχνά στα τοπικά καφενεία, αλλά γύριζαν επίσης στα σπίτια του χωριού την Πρωτοχρονιά για τα Κάλαντα. Πήρα μια φωτογραφία το βράδυ που ήρθαν να παίξουν σε μένα.

Οι πληροφορητές του Ήμελλου επίσης περιέγραψαν με μεγάλη λεπτομέρεια εκδηλώσεις, τραγούδια και φαγητά που χαρακτήριζαν τους γαμήλιους εορτασμούς (παρά το γεγονός ότι πρόκειται για ανδρική οπτική· χωρίς αμφιβολία οι γυναίκες θα έδιναν διαφορετική περιγραφή). Κανένας γάμος δεν έγινε κατά τη διάρκεια των δεκαέξι μηνών που ήμουν στο νησί (παρ' όλο που παραβρέθηκα σε έναν γάμο το 1988), αλλά ζήτησα από μερικά κορίτσια και νέες γυναίκες να τις ηχογραφήσω να τραγουδούν τραγούδια για έναν «ψεύτικο γάμο». Οι φωνές τους ακούστηκαν στα καφενεία επάνω στον δρόμο και κάποιος ήρθε κάτω στο δωμάτιό μου και ρώτησε αστειευόμενος εάν έγινε καμία κλεψιά (απαγωγή νύφης, δηλαδή). Οι μαγνητοφωνήσεις μουσικής και τραγουδιών που έκανα το 1966-67 προστέθηκαν σε αυτές του Καθηγητή Ήμελλου στη συλλογή του Κέντρου Λαογραφίας.

Παροιμίες και ρητά

Υπάρχουν πολλά ρητά και παροιμίες διασκορπισμένα στο κείμενο αλλά και ως κατηγορία ξεχωριστού υλικού που συγκεντρώθηκε. Μερικά από αυτά δεν ήταν γνωστά σε μένα, αλλά είναι πολύ ενδιαφέροντα. Θα αναφέρω μερικά που με εντυπωσίασαν καθώς σχετίζονται ιδιαίτερα με τους κατοίκους:

Στο βουνό ψοφά ο γάιδαρος, μα η ζημιά πάει στο σπίτι (σελ. 315). [Το νόημα αυτής της φράσης, ότι δηλαδή κάτι που μπορεί να συμβεί μακριά μπορεί να έχει καταστροφικές συνέπειες στην οικογένεια, το γνώρισα κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς μου. Το ραδιόφωνο ανέφερε έναν νέο νόμο στην Γερμανία ο οποίος περιόριζε τον αριθμό των

εργαζομένων που θα επιτρέπονταν στην χώρα. Οι άνδρες στο καφενείο σχολίασαν πως αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα περισσότεροι άνδρες, που δεν θα μπορούσαν να πάνε στην Γερμανία, να ψάχνουν για δουλειά στην Αθήνα, πράγμα το οποίο θα έκανε πιο δύσκολο γι' αυτούς (τους Αναφιώτες) να βρουν καλοκαιρινές εποχιακές δουλειές, όταν θα πήγαιναν εκεί μετά την συγκομιδή].

Την πόρτα σου κλείδωνε, τον γείτονά σου κλέφτη να μην τον πεις (σελ. 316). [Πιθανώς επειδή για δεκαετίες στέλνονταν στο νησί εγκληματίες και πολιτικοί εξόριστοι, οι ντόπιοι ήταν πολύ προσεκτικοί και κλείδωναν πόρτες και αποθήκες. Πρόσεξα πως σε ένα από τα καφενεία ο ιδιοκτήτης κλείδωνε το συρτάρι στο οποίο φύλαγε τις εισπράξεις ακόμη και όταν πήγαινε στην άλλη πλευρά του δωματίου για να πάρει κάτι από το ράφι].

Και υπάρχει ένα όμορφο δίστιχο με ομοιοκαταληξία:

*Του κυνηγού το τέντζερο και του ψαρά το πιάτο
εφτά φορές είναι εύκαιρο και μια φορά γεμάτο.*

(σελ. 316)

Αυτό εμφανίζεται και σε μία άλλη εκδοχή και αλλού στο κείμενο[σελ. 286]:

*Του πουολόγου το σπιτικό και του ψαρά το πιάτο
εφτά βολές ειν' αδειανό και μια βολά γεμάτο.*

Ευρήματα της έρευνας και μεταγενέστερες επισκέψεις

Η διδακτορική μου διατριβή όπως τελικώς την έγραψα, εστιάστηκε στις διασυνδέσεις ανάμεσα στην ονοματοδοσία, την προίκα και την κληρονομιά, την κηδεία και τις επιμνημόσυνες τελετές (1971, συνοψίζονται στο Kenna 1976 και αναφέρονται εκτενώς στο Kenna 2001a). Τον Ιούνιο του 1967, περίπου έξι εβδομάδες πριν φύγω από το νησί για να επιστρέψω στο Ηνωμένο Βασίλειο, σκιαγράφησα αυτές τις ιδέες σε προκαταρκτική μορφή στη συνηθισμένη μηνιαία αναφορά μου προς τον επιβλέποντα καθηγητή μου:

«Οι πιο συναρπαστικές ιδέες που διερευνώ είναι εκείνες που συνδέουν το σύστημα της ονοματοδοσίας, την κληρονομιά και την προίκα, και την κηδεία και τις

επιμνημόσυνες τελετές. Ξέρω πως έχω αναφερθεί σε αυτά τα θέματα ξεχωριστά σε προηγούμενες επιστολές μου, τώρα όμως είμαι σίγουρη ότι υπάρχει ένα δίκτυο σύνδεσης μεταξύ τους. Η κατανόηση κάθε πτυχής περιλαμβάνει την εξέταση των άλλων πτυχών και το όλο οικοδόμημα συνδέει παρελθόν, παρόν και μέλλον όσον αφορά τις σχέσεις και τις συνδέει με την ιδιοκτησία.»

Επιλέγοντας το θέμα της ονοματοδοσίας, της κληρονομιάς και των τελετουργιών για την μοίρα της ψυχής ως κεντρικό θέμα της διδακτορικής διατριβής μου προσπαθούσα να ανακαλύψω εάν υπήρχαν υποκείμενες δομικές αρχές, αρχές που συνέδεαν ένα νησί με φθίνοντα πληθυσμό και την πόλη, στην οποία εποχιακοί και μόνιμοι μετανάστες μετακινούνταν. Επομένως, η διατριβή άγγιζε επίσης το θέμα των τοπικών διασυνδέσεων και δεσμών όπως και των ταυτοτήτων των μεταναστών. Καθώς άκουγα αυτές τις εξιστορήσεις και τις ιστορίες από κατοίκους του νησιού και μετανάστες ως ξεχωριστές ατομικές περιγραφές, προσπαθούσα συγχρόνως να ξεδιαλύνω τα θέματα και τις αρχές που διαφαίνονταν μέσα από αυτές τις αφηγήσεις. Μερικές φορές αυτές οι αρχές μπορούσαν να είναι σε σύγκρουση μεταξύ τους ή σε μία δυναμική ένταση, ή σε διαδικασία αλλαγής, και ήταν σημαντικό να δει κανείς τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσαν αυτές οι διαφοροποιήσεις στην καθημερινή τους ζωή. Το προσωπικό προσδιοριζόταν επίσης από το δομικό, ενώ η ανάπτυξη του οικογενειακού κύκλου σε ιστορικό χρόνο επηρεαζόταν από μεμονωμένες αποφάσεις και από πτυχές της προσωπικότητας των διαφόρων ατόμων. Μου φάνηκε ότι το μοντέλο της ονοματοδοσίας στο νησί, καθώς και οι αρχές της κληρονομικότητας, είχαν ως αποτέλεσμα ορισμένα παιδιά μιας οικογένειας να αποκτήσουν σπίτια και χωράφια, ενώ άλλα όχι, και οι μηχανισμοί αυτοί φαίνεται να επέδρασαν πολύ στις αποφάσεις τους να μεταναστεύσουν ή να παραμείνουν στο νησί. Ομοίως, όταν σε μεταγενέστερο στάδιο διερεύνησα την ανάμιξη μόνιμων κατοίκων του νησιού και των μεταναστών που επέστρεφαν ως πρωτοπόρων στην τουριστική ανάπτυξη του νησιού, διαπίστωσα έναν παρόμοιο συνδυασμό δομικών καθώς και δυναμικών και προσωπικών παραγόντων. Για παράδειγμα, αυτοί που υπήρξαν ενωρίτερα σε μειονεκτική θέση κληρονομώντας γη δίπλα στην παραλία, και είχαν μεταναστεύσει την πόλη, μπορούσαν τώρα να κτίσουν δωμάτια για να τα ενοικιάσουν, ή εστιατόρια, χρησιμοποιώντας κεφάλαιο από την

δουλειά τους στην πόλη, ενώ εκείνοι οι οποίοι ήσαν νωρίτερα σε πλεονεκτική θέση λόγω της εύφορης γης και των ελαιώνων της ενδοχώρας που κατείχαν, τώρα δεν μπορούσαν να βρουν ανθρώπους να εργαστούν γι' αυτούς. Νησιώτες που δεν είχαν αρκετό κεφάλαιο, άρχισαν να μετατρέπουν αποθήκες και μεμονωμένα δωμάτια για να τα νοικιάσουν στους τουρίστες, αλλά με τον καιρό μπόρεσαν να αγοράσουν ή να χτίσουν, ώστε να παρέχουν καταλύματα και άλλες υπηρεσίες στους τουρίστες.

Διεξήγαγα περαιτέρω έρευνα για τους Αναφιώτες μετανάστες της Αθήνας και τον Σύνδεσμο των Απανταχού Αναφαιών το 1973 (Kenna 1983), και το 1987-8 πέρασα ένα χρόνο κινούμενη ανάμεσα στο νησί και την κοινότητα των μεταναστών για να μελετήσω την αλληλεπίδραση μεταξύ των νησιωτών, των μεταναστών και των τουριστών (Kenna 1993, Kenna 1996). Κατά την τελευταία εβδομάδα της επιτόπιας έρευνας στο νησί το 1988, μου έδειξαν σχεδόν κατά τύχη μια συλλογή από αρνητικά σε γυαλί και σελουλόιντ, στα οποία απεικονιζόταν η ζωή μίας κοινότητας εξορίστων που είχαν σταλεί στο νησί ως αντιφρονούντες επί Μεταξά όπως και κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Έτσι το επόμενο μέρος της έρευνάς μου ήταν μια κοινωνικο-ιστορική ανθρωπολογική ανάλυση της ζωής στις κολεκτίβες και στις ομάδες συμβίωσης των πολιτικών εξορίστων που ζούσαν στο νησί ανάμεσα στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και στις αρχές της δεκαετίας του 1940 (Kenna 1991b, 1992a, 1994, 2001b), η οποία ξεκίνησε όταν μου δόθηκε πρόσβαση σε αυτό το αρχείο. Για τον σκοπό αυτόν ασχολήθηκα με βιβλιογραφική έρευνα, αναζητώντας δημοσιευμένα απομνημονεύματα εξορίστων στην Ανάφη, ειδικώς του Μπαρτζιώτα (1978), του Μπίρκα (1966) και του Τζαμαλούκα (1975), αλλά και με συνεντεύξεις με πρώην εξορίστους. Αυτή η έρευνα, με τη σειρά της, και πάλι από τύχη, οδήγησε στη μελέτη των χειρόγραφων εφημερίδων της κοινότητας των εξορίστων της Ανάφης (Kenna 2008).

Με τη νέα χιλιετία, άρχισα να διερευνώ την «οικογένεια τύπου “beanpole” στην Ελλάδα», που είναι το πανευρωπαϊκό φαινόμενο οικογενειών με ένα ή δύο παιδιά, και τις

ιδιαίτερες πολιτιστικές προεκτάσεις της στο ελληνικό πλαίσιο ¹. Με ενδιαφέρον οι επιπτώσεις αυτού που ονομάστηκε «δημογραφική κρίση» στην Ελλάδα (δηλαδή, πτώση των γεννήσεων και αύξηση του προσδόκιμου ζωής) στα θέματα της πρώτης μου έρευνας. Τί γίνεται όταν οι παππούδες ξέρουν πως δεν θα υπάρξουν αρκετά εγγόνια που θα πάρουν το όνομά τους; Πώς επηρεάζεται η διεξαγωγή της κηδείας και των μνημοσύνων από τις αλλαγές στις τελετουργικές πρακτικές και το μεγαλύτερο προσδόκιμο ζωής των ηλικιωμένων, των γονέων και των παιδιών; (Kenna 2012). Πρόσφατα ένα άρθρο πάνω στα *μνημόρια* (οικογενειακά οστεοφυλάκια, κάτι το μοναδικό στην Ανάφη) δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *History of Religions* (Kenna 2015a), και ελπίζω ότι θα υπάρξουν και άλλα κείμενα για την Ανάφη που θα ακολουθήσουν στον εικοστό πρώτο αιώνα.

Από την στιγμή της απόσυρσής μου από την πανεπιστημιακή διδασκαλία στο τέλος του Σεπτεμβρίου του 2008 άρχισα να σκανάρω και να τεκμηριώνω όλες τις φωτογραφίες της επιτόπιας έρευνάς μου που πήρα από το 1966 για να τις δωρίσω στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη στην Αθήνα. Αυτό προέκυψε εξαιτίας της ευτυχούς συγκυρίας της ανακάλυψης ότι η τότε έφορος του Αρχείου, η οποία έχει πλέον συνταξιοδοτηθεί, η Φανή Κωνσταντίνου, είχε προγόνους στο νησί (Kenna 2008). Όλες οι εκτυπώσεις και τα αρνητικά που πήρα από το 1966 έως το 2002, έχουν ήδη δωριστεί. Μετά την ημερομηνία αυτή απέκτησα μία ψηφιακή φωτογραφική μηχανή και δεν υπάρχουν άλλα αντικείμενα για να αρχειοθετηθούν σε καταλόγους και να σχολιαστούν με σημειώσεις. Έχω γράψει για την εμπειρία του σκαναρίσματος και της τεκμηρίωσης των φωτογραφιών, τόσο στο περιοδικό του Μουσείου Μπενάκη, όσο και για ένα συνέδριο για την Ελληνική Φωτογραφία (Kenna 2010, 2015b). Όποιος επιθυμεί να διαβάσει δημοσιευμένα άρθρα μου, θα πρέπει να πάει στον ιστότοπο “academia.edu”, ο οποίος επιτρέπει την πρόσβαση σε ανεξάρτητους ερευνητές, δηλαδή σε όσους δεν έχουν απαραίτητα μία ηλεκτρονική διεύθυνση πανεπιστημίου.

---

¹ Γενικότερα, ο όρος αυτός αναφέρεται σε μια ψηλή και ισχνή, «καθτοποιημένη» (verticalized), όπως το στήριγμα της φασολιάς, οικογένεια, με πολλές γενιές μελών της εν ζωή, αλλά με λίγα μέλη κάθε γενιάς να διατηρούν σχέσεις μεταξύ τους.

Επίλογος

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν από την πρώτη μου επιτόπια έρευνα, το νησί, η Ελλάδα και η ανθρωπολογία έχουν αλλάξει, όχι μόνο από την άποψη της θεωρίας, των μεθόδων και του τρόπου με τον οποίο τα αποτελέσματα της έρευνας διαδίδονται, αλλά και στη σχέση της με άλλους ακαδημαϊκούς κλάδους, όπως η Λαογραφία και η Ιστορία. Και βέβαια, και εγώ έχω αλλάξει (όχι μόνο μεγαλώνοντας) με τέτοιο τρόπο που έχει επηρεάσει την επικοινωνία μου με τους ανθρώπους, τις θεωρίες, τις μεθόδους και το γράψιμο. Στη διάρκεια της μακράς σχέσης μου με τους νησιώτες και τους Αναφιώτες μετανάστες, τιμήθηκα ιδιαίτερα με το να ανακηρυχθώ επίτιμη δημότης του νησιού (με ομόφωνη απόφαση του Συμβουλίου του νησιού υπό τον Ιάκωβο Ρούσσο, τότε πρόεδρο, τώρα δήμαρχο) και, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, επίτιμο μέλος του Συνδέσμου των Απανταχού Αναφαιών. Ο σύνδεσμός μου με την Ανάφη υπήρξε «γεμάτος περιπέτειες, γεμάτος γνώσεις», για να παραθέσω το γνωστό ποίημα του Καβάφη. Αυτός ο στίχος από την «Ιθάκη» θα μπορούσε κάλλιστα να χρησιμοποιηθεί για να χαρακτηρίσει τη σχέση μου με την Ανάφη, η οποία μου έδωσε «το ωραίο ταξίδι», όπως αναφέρει το τέλος του ποιήματος – υπήρξε σίγουρα μία περιπέτεια που χαρακτηρίζεται από υπέροχες ανακαλύψεις από τον Μάιο του 1966 και έπειτα.

Ευχαριστίες:

Τμήματα της έρευνας που αναφέρονται σε αυτό το κείμενο, έγιναν με τη βοήθεια των επιχορηγήσεων από το SSRC (1973: Social Anthropology Committee HR2445)· το ESRC (1987/88: Social Affairs Committee GOO232341)· το Πανεπιστήμιο της Ουαλίας, University of Wales Swansea (1991 – φωτογραφικό αρχείο για την εξορία)· το Πανεπιστήμιο της Ουαλίας, the University of Wales (1999: ιστότοπος φωτογραφικού αρχείου για την εξορία στην Ανάφη)· την υποτροφία Hector and Elizabeth Catling Bursary από την Βρετανική Σχολή των Αθηνών, British School at Athens, για την κάλυψη των εξόδων ταξιδιού και διαμονής μου (2002)· από το ESRC (2006: Small Grant RES-000-22-1641). Με βοήθησε επίσης σε μεγάλο βαθμό ο διορισμός μου ως Επισκέπτριας-Μέλους, Visiting Fellow στην Βρετανική Σχολή Αθηνών, British School at Athens, το 2009. Η πιο πρόσφατη έρευνά μου (το σκανάρισμα, ο σχολιασμός και η συζήτηση των φωτογραφιών μου με νησιώτες και μετανάστες Αναφιώτες πριν να τις

δωρίσω στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη χρηματοδοτήθηκε από την επιχορήγηση Leverhulme Emeritus Fellowship grant. Πρώτη ανάμεσα σε όσους επιθυμώ να εκφράσω τις θερμότερες ευχαριστίες μου για τη βοήθεια, τη συμβουλή, την πληροφόρηση και την ενθάρρυνση είναι η Βασιλική Χρυσανθοπούλου, η οποία, κατά κάποιο τρόπο, είναι η “μαία” αυτού του βιβλίου, καθώς ήταν εκείνη που πρώτη πρότεινε να κοιτάξουμε στα αρχεία του Κέντρου Λαογραφίας για να δούμε εάν υπήρχε κάτι για την Ανάφη εκεί. Η Βασιλική Χρυσανθοπούλου επίσης επιμελήθηκε την ελληνική μετάφραση του κειμένου μου, το οποίο μετέφρασε αρχικά η Ευγενία Μαυρομμάτη, την οποία επίσης ευχαριστώ θερμά. Άλλοι εξίσου σημαντικοί, αλλά με άλλον τρόπο, είναι η Έλσα Κοπάσση, η Έλενα Μαμουλάκη και μέλη του προσωπικού της Βρετανικής Σχολής στην Αθήνα ... Εκτιμώ βαθύτατα την αρχική ενθάρρυνση και πρακτική βοήθεια ώστε να φέρω εις πέρας το έργο μου, που μου πρόσφερε η τότε Διευθύντρια του Κέντρου Λαογραφίας, Δρ. Καίτη Πολυμέρου-Καμηλάκη (τόρα συνταξιούχος), καθώς και την υποστήριξη σε μεταγενέστερα στάδια του Δρ. Βαγγέλη Καραμανέ, Διευθύνοντος τώρα του Κέντρου Λαογραφίας. Μέλη του Κέντρου όπως είναι ο Γιάννης Πλεμμένος και η Ζωή Μάργαρη και η Ζωή Αναγνωστοπούλου εργάστηκαν με μεγάλη υπομονή και αφοσίωση για τη μεταγραφή και την αντιγραφή από παλιά μπομπίνα καταγραφών αναφιώτικης μουσικής (και για την αποτύπωση των βημάτων των χορών) και συνεντεύξεων. Φωτογραφίες της Ανάφης από το 1966 και μετά έχουν δωριστεί στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη και φυλάσσονται εκεί, χάρη στην ενθάρρυνση της Φανής Κωνσταντίνου, η οποία είναι απόγονος μιας οικογένειας Αναφιωτών («από το σόι του Ηγούμενου»).

Βιβλιογραφία .

Apollonios Rhodius (trans. Seaton, R.C.) 1912. *Argonautica*, Heinemann, Loeb Classical Library, London.

Bartziotas, Vassilis, 1978. Στίς φυλακές και τις εξορίες, *Stis filakes ke tis Eksories* [In prisons and exile]. Athens: Kastaniotis.

Bendtsen, M. 1993. *Sketches and Measurements: Danish Architects in Greece 1818-1862*. Skrifter udgivet af Kunstakademiets Bibliotek, Copenhagen.

Bent, J. T. [1885] 2002. *The Cyclades: or, Life among the Insular Greeks*. (ed. Gerald Brisch), Archaeopress, Oxford.

Birkas, Kostas, 1966. Με την ψυχή στα δόντια: Κατοχή – Ανάφη, *Me tin Psikhi sta Dontia: Katokhi - Anafi* [With the Soul in the Teeth: Occupation – Anafi (tomos B (volume 2) of Σελίδες του Αγώνα: Ηρωικό Χρονικό της 15ετίας 1935-1950, *Selidhes tou Agona: Iroiko Khroniko tis 15etias 1935-1950* (Pages of the Struggle: Heroic Chronicle of the 15 years 1935-1950)]. Athens: Melissa.

Bremmer, J.N. 2005. ‘Anaphe, aeschrology and Apollo Aigletes: Apollonios Rhodius 4, 1711-1730’, *Caeculus*, vol. 6, pp. 18-34.

Buondelmonti, C. 1422. *Liber Insularum Archipelagi* [Latin text edited L de Sinner 1824, Berlin; Greek version with French translation by Emile Legrand, 1897]. Ecole Speciale des Langues Vivantes, Paris.

Bursian, C. 1862. *Geographie von Griechenland*, Teubner, Leipzig.

Caftanzoglou, R. 2000. ‘The sacred rock and the profane settlement: place, memory and identity under the Acropolis’, *Oral History Society Journal* vol. 28, pp. 43-51.

Campbell, John K., 1964. *Honour, family and patronage: a study of institutions and moral values in a Greek mountain community*. Clarendon Press: Oxford.

Caumont [Nompar II, Segneur de Caumont] 1858. *Voyaige d'oultremer en Jherusalem....* published by the Marquis de la Grange, Paris. Crusius, M. [Martin Kraus] 1577.

Turcograecia. Leonardus Ostenius, Sebastianus Henricpetrus, Basileae.

Chryssanthopoulou, Vassiliki, 2013. 'Folklore Theory and Practice in Greece, 1945-1991: The Contribution of the Hellenic Folklore Research Centre of the Academy of Athens'. In Aleksandar Bošković and Chris Hann (eds.), *The Anthropological Field on the Margins of Europe, 1945-1991*, Ch 5, pp. 97-128. Berlin: LIT Verlag.

Eberhard, H. 1977. 'Mittelalterliche burgen auf den Kykladen' [Medieval towns in the Cyclades], *Επετηρίς της Εταιρείας των Κυκλαδικών Μελετών, Epeteris tis Etaireias ton Kikladhikon Meleton* [Review of the Society of Cycladic Studies] tomos I' 1974-77, pp. 577-581.

Eberhard-Kipper, H. 1982. *Kykladen: Inseln der Agais* [Cyclades: Islands of the Aegean]. Walter Verlag, Freiburg.

Evans-Pritchard, E.E. 1940. *The Nuer: a Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford: Clarendon Press.

Fiedler, C.G. 1840. *Reise durch alle Theile des Konigreiches Griechenland* [Journeys ..... in the Kingdom of Greece], publisher, Leipzig.

Friedl, Ernestine, 1962. *Vasilika: a village in modern Greece*. Holt, Rinehart and Winston: New York.

Graperover in Greece (Cornelius Wesseling). Website: graperover.com

Greek Epigraphical Society, Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία, Elliniki Epigrafiki Etaireia, website. www.greekepigraphicsociety.org.gr

Grumel, V. 1958. *La Chronologie de l'Orient Latin* [Chronology of the Latin East], *Traité d'études byzantines I*, Paris.

Hasluck, F.W. 1906. 'Notes on manuscripts in the British Museum relating to Levant geography and travel'. *Annual of the British School at Athens* vol. 12, pp.196-215.

Hasluck, F.W. 1910. 'Depopulation in the Aegean islands on the eve of the Turkish conquest'. *Annual of the British School at Athens* vol. 17, pp.151-181.

Haugsted, I. 1996. *Dream and Reality: Danish Antiquaries, Architects and Artists in Greece*. Archetype, London.

Hejl, Ewald & Gerold Tippelt, 2005. Prehistoric pigment mining on Santorini's neighbouring island Anafi.... *Austrian Journal of Earth Sciences* 98: 22-33.

Heyd, W.von [1885-86] 1967. *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, A M Hakkert, Amsterdam.

Hiller von Gaertringen, F.T. 1899. *Thera, Untersuchungen, Vermessungen und Ausgraben in den Jahren 1895-1902: Erster Band - Die Insel Thera in Altertum und Gegenwart*, Georg Reimer, Berlin.

Hopf, C. 1873. *Chroniques Gréco-Romanes, inédites ou peu connues...* (Berlin: Librairie de Weidmann, Berlin.

I.G. = INSCRIPTIONES GRAECAE vol 12, pt.3, 1898 (ed. F. Hiller von Gaertringen). *Inscriptiones Graecae vol XII, fasc. iii: Insularum Maris Aegaei: Inscriptiones Symes Teuthussae Teli Nisyri Astypalaeae Anaphes Therae et Therasiae....* Consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae, edidit Fridericus Hiller von Gaertringen. Georgium Reimerum, Berlin.

- Imellos, S. D., and A. Polymerou-Kamilaki. 1983. Παραδοσιακός υλικός βίος του Ελληνικού λαού – Ερωτηματολόγιο, *Paradosiakos ylikos vios tou ellinikou laou – Erotimatologio*. Traditional material life of the Greek people - questionnaire. Athens: Academy of Athens, Hellenic Folklore Research Centre Publications.
- Kougiomoutzis, K. et al. 2012. Contribution to the flora of the South Aegean arc: Anafi island, in: *Wildenowia: Annals of the Botanic Garden... Berlin-Dahlen* 42, 1: 127-171.
- Lacroix, Pierre Louis, 1863. *Iles de la Grèce* [part of series: *L'Univers: histoire et description de tous les peuples* 70 vols, 1835-63], (Paris).
- La Monte, J. 1943. 'Chronologie de l'Orient Latin', *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences* 1940-43, 12: 141-201.
- Leichmann, J, E. Hejl, 2006. Volcanism on Anafi island... *Neues Jahrbuch für Mineralogie* 182, 3: 231-240.
- Loukatos, Demetrios, 1963. Σύγχρονα Λαογραφικά (Folklorica Contemporanea), *Synchrone Laographika, Contemporary Folklore*. Athens.
- Malinowski, B.C. 1922. *Argonauts of the Western Pacific: an account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelago of Melanesian New Guinea*. Routledge & Kegan Paul: London.
- Matthaiou A.P. and G.A. Pikoulas. 1991. Αρχαιολογικές σημειώσεις από την Ανάφη, *Arkaiologikes simeioseis apo tin Anafi*, Archaeological notes from Anafi, *Η Ορος I Oros* 1990-1991, 8-9: 119-130.
- McNeal, R.A. 1967. 'Anaphe: home of the Strangford Apollo', *Archaeology* vol. 20, pp. 254-263.

Michaud, J-P, 1970. 'Chronique de fouilles et découvertes archéologiques en Grece en 1968 et 1969', *Bulletin de Correspondence Hellénique* 94: 883-1164.

Miller, W. 1908. *The Latins in the Levant: a history of Frankish Greece*. John Murray, London.

O'Connor, V. C. Scott. 1929. *Isles of the Aegean*, Hutchinson, London.

Ozell, J. 1741. *A Voyage into the Levant* [trans. of Tournefort 1717], n.p., London.

Pasch von Krienen, E. L. 1773. *Breve Descrizione dell' Arcipelago e particolarmente delle dicotto isole sottomesse l'anno 1771 al domino russo*. n.p., Livorno.

Paschalis, M. 1994. 'Anaphe, Delos and the Melantian Rocks', *Mnemosyne* vol. 47, no. 2, pp. 224-225.

Pègues, Abbé, 1842. *Histoire et phénomènes du volcan et des îles volcaniques de Santorin suivis d'un coup d'oeil sur l'état moral et religieux de la Grèce moderne* (History and volcanic phenomena and volcanic islands of Santorini followed by a glance at the moral and religious state of modern Greece), n.p. Paris.

Philippson, A. 1899. *Beitrage zur Kenntnis der Griechischen Inselwelt*. Justsu Perthes, Gotha.

Philippson, A. 1959. *Die Griechischen Landschaften*. place: publisher.

Pliny (trans. Rackham, H) 1938-63. *Natural History*. Heinemann, Loeb Classical Library, London.

Randolph, B. 1687. *The Present State of the Islands in the Archipelago, or Arches, Sea of Constantinople and Gulph of Smyrna with the islands of Candia and Rhodes*. n.p. Oxford.

Rosaccio, G. 1598. *Viaggio da Venetia a Constantinopoli per mare*.

Ross, L. 1840. Reisen auf den Griechischen Inseln des agaischen Meeres' in *Reisen und Landerbeschreibungen*. eds E Widemann & W Hauff 1835-60. publishers?, Stuttgart and Tübingen.

Ross, L. 1861. Über Anaphe und Anaphaische Inschriften, *Archaeologische Aufsätze*, pp. 486-527. Teubner, Leipzig.

Ross, L. 191). Achter Brief: Anaphe; Thera, in: *Inselreisen... Klassiker der Archäologie...*: Halle.

Saulger, R. 1698. *Histoire nouvelle des anciens ducs de l'Archipel*. Paris.

Setton, K.M. [1923] 1966. 'The Latins in Greece and the Aegean from the Fourth Crusade to the end of the Middle Ages', in *Cambridge Medieval History*, ed J.R. Tanner et al. Cambridge University Press, Cambridge, vol 4, part I, Ch XV.

Sheedy, K.A. 2006. *The archaic and early classical coinages of the Cyclades*, Special Publication, no. 40, Royal Numismatic Society, London.

Slot, B. 1982. *Archipelagus Turbatus: Les Cyclades entre colonisation Latine et occupation Ottomane c1500-1718, [The troubled archipelago : the Cyclades between Venetian colonization and Ottoman occupation]* (2 vols). Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, Istanbul.

Sonini de Manoncourt, C. N. S. 1801. *Voyages en Grèce et en Turquie* [Voyages to Greece and Turkey], n.p., Paris.

Spratt, Thomas, 1859. The island of Anaphi.... (Hydrographic chart made by crew of H.M.S. Medina). Reference number D4737, dated 4 June 1860, United Kingdom Hydrographic Office.

Stirling, Paul, 1965. *Turkish village*. Weidenfeld & Nicolson: London.

Tournefort, J. P. de. 1717. *Relation d'un Voyage du Levant fait par ordre du Roy, contenant l'histoire ancienne et moderne de plusieurs Isles de l'Archipel*. [Account of a voyage made on the King's orders, containing the ancient and modern history of several isles of the Archipelago], n.p. Paris.

Tzamaloukas, Nikos. 1975. Ανάφη: ένας Γολγοθάς της Λευτεριάς: Αναμνήσεις, Anafi: enas Golgothas tis Lefterias: Anamniseis, Anafi: a Golgotha of Freedom - Reminiscences. Athens: Irini.

Vokotopoulos, P.L. 1962 Βοκοτόπουλος, Παναγιώτης Λ. 1962. Αι τοιχογραφίαι του Αγίου Αντωνίου Ανάφης, Ai toikhografiai tou Ayiou Antoniou Anafis', The wall-paintings of Ayios Antonios Anafi, Δελτίον ΧΑΕ2 (1960-61) Περίοδος Δ, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Deltion tis Khristianikis Arkhaiologikis Etaireias, Bulletin of the Christian Archaeological Society, 2 (1960-1961) Periodos D: 183-194.

Zafeiropoulos, F., 1968. Κυκλάδες: Ανασκαφικά Έρευνα, περιοδείαι: Kiklades: Anaskafike Erevne; Periodeie: Anafi [Cyclades: excavations, researches, travels: Anafi], Αρχαιολογικόν Δελτίον: Χρονικά *Arheologikon Deltion: Hronika* 23: 382; also plates 337, 338.

Zepos, P. and Zepos, I. 1931. Έθιμα Θήρας και Ανάφης (Σαντορίνης) του 1797, Ethima Thiras kai Anafis (Santorinis) tou 1797, (εκ Χρυσανθοπούλου, ek Khrisanthopoulou sel. 145 ep.), Customs of Thira and Anafi (Santorini) in 1797 (from Khrisanthopoulos p145ff.) Β' [Chapter 8), pp 503-558, Jus Graecoromanum, Athens.

Δημοσιεύσεις από την Margaret Kenna για την Ανάφη, στα αγγλικά – τις περισσότερες από τις οποίες μπορεί να βρει κάποιος στον ιστότοπο: academia.edu

1971. Property and Ritual Relationships on a Greek Island. Unpublished doctoral thesis in Social Anthropology, University of Kent at Canterbury, U.K.

1976a. 'Houses, fields and graves: property and ritual obligations on a Greek island', *Ethnology* XV,1: 21-34.

1976b. 'The idiom of family', Chapter 18, pp 347-362 in: J G Peristiany (ed.) *Mediterranean Family Structures*, Cambridge University Press.

1977a. 'Greek urban migrants and their rural patron saint', *Ethnic Studies* 1: 14-23 (Centre for Migrant Studies, Monash University, Australia).

1983. 'Institutional and transformational migration and the politics of community: Greek internal migrants and their Migrants' Association in Athens', *European Journal of Sociology* 24: 263-87.

1990. 'Family and economic life in a Greek island community', in: C.C. Harris (ed) *Family, Economy and Community*, (Cardiff: University of Wales Press).

1991a. 'The power of the dead: changes in the care and construction of graves and family vaults on a small Greek island', *Journal of Mediterranean Studies* 1, 1: 101-119.

1991b. 'The social organization of exile: the everyday life of political exiles in the Cyclades in the 1930s', *Journal of Modern Greek Studies* 9: 63-81.

1992a. 'Mattresses and migrants: a patron saint's festival on a small Greek island over two decades', Ch 8 pp155-172 in: J Boissevain (ed) *Revitalizing European Rituals*. (London: Routledge).

1992b. 'Changing places and altered perspectives: research on a Greek island in the 1960s and in the 1980s', in: Judith Okely & Helen Callaway (eds) *Anthropology and autobiography* Ch 9 pp 147-162. Routledge: London.

1993. 'Return migrants and tourism development: an example from the Cyclades', *Journal of Modern Greek Studies*, vol. 11, pp.75-95.

1994. 'Making a world: political exiles in 1930s Greece', *Kampos: Cambridge Papers in Modern Greek 2*: 1-46.

1995a. 'Saying `no' in Greece: some preliminary thoughts on hospitality, gender and the evil eye', pp133-146 in: S Damianakos et al (eds.) *Les amis et les autres: Melanges en l'honneur de John Peristiany = Brothers and Others: essays in honour of John Peristiany*, Athens: EKKE (Greek National Centre of Social Research).

1995b. 'Where the streets have no name: constructing and reconstructing tradition with vaults and cubes', in: E Pavlides and S B Sutton (eds.) "Constructed meaning: form and process in Greek architecture", special section of *Modern Greek Studies Yearbook* 1994/95 vol 10/11: 439-461.

1995c 'Whose Tradition? Orthodox Theology and Local Practice in Contemporary Greece', (review article) *Dialogos: Hellenic Studies Journal* 2:42-53.

1996a. 'Family and economic life in a Greek island community', pp.157-177 in: Graham Crow (ed.) *The Sociology of Rural Communities* vol 2, Cheltenham: Edward Elgar. [reprint of 1990]

2000. 'A short note on the Jewish members of a political exiles' commune', *Bulletin of Judaeo-Greek Studies* 26: 26-31.
- 2001a. *Greek Island Life: Fieldwork on Anafi*. Harwood Academic Publishers, Amsterdam. [out of print]
- 2001b. *The Social Organisation of Exile: Greek Political Detainees in the 1930s*. Harwood Academic Publishers, Amsterdam. [scarce; also in revised Greek translation, see below].
2002. 'Heroines, hysterics and ordinary women: representations of Greek women political exiles', *South European Society and Politics* 2001, 6 (3): 1-32.
- 2003a. 'Recollecting difference: Archive-Marxists and Old Calendarists in an exile community', Chapter 5, pp.105-128 in: *The Usable Past: Greek Metahistories* edited by Keith Brown and Yannis Hamilakis, Lexington Books.
- 2003b. 'The role of return migrants and urban migrants' associations in the revival and reinvention of Greek island tradition: an example from the Cyclades", in: W.H.Waldren & J.A. Ensenyat (eds) "World Islands in Prehistory: International Insular Investigations, V Deia International Conference of Prehistory", *BAR [British Archaeology Reports], International Series* 1095: 139-151.
- 2003d. 'The piglets that fell from the sky: some cautionary tales about Greek statistics', *Journal of Mediterranean Studies* 13 (1): 21-44.
2008. 'Conformity, humour and parody: handwritten newspapers from an exiles' commune, 1938-1943'. *Journal of Modern Greek Studies* 26, 1:115-157.
2009. 'Apollo and the Virgin: the changing meanings of a sacred site on Anafi. *History and Anthropology*, vol 20, no 4: 485-508.

2010a. 'Foreword', pp.xiii-xxiv, in Julie Scott & Tom Selwyn (eds) *Thinking through Tourism*. ASA Monograph 46. Berg: Oxford & New York.

2010b. 'The present becomes the past: photographs of Anafi from the 1960s.' *Benaki Museum Journal* vol 8, 2008 (published June 2010): 123-136.

2012. The 'beanpole family': cultural aspects of 'the demographic crisis' in Greece, *South European Society and Politics*, vol. 17, 4: 533-551.

2015a. 'Rituals of forgiveness and structures of remembrance: memorial services and bone-depositories on the island of Anafi, Greece', *History of Religions* 54, 3: 225-259.

2015b. "From 'here and now' to 'then and there': reflections on fieldwork photography in the nineteen-sixties." Pp. 277-294 in *Camera Graeca: Photographs, Narratives, Materialities* eds. P carabott, Y. Hamilakis and E. Papargyriou, Ashgate: London.

Δημοσιεύσεις από την Margaret Kenna για την Ανάφη, στα ελληνικά – τις περισσότερες από τις οποίες μπορεί να βρει κάποιος στον ιστότοπο: academia.edu

1992. Ένα φωτογραφικό αρχείο από την Ανάφη: εικόνες από την καθημερινή ζωή των πολιτικών εξορίστων - 'Ena fotografiko arkheio apo tin Anafi: eikones apo tin kathimerini zoi ton politikon eksoriston = A photographic archive from Anafi: pictures from the everyday life of political exiles', *Istor* (Greek modern history journal) 4: 115-144.

2002a. Τόπος εξορίας στο Μεσοπόλεμο 'Tospos eksorias sto Mesopolemo = a place of exile in the interwar period', illustrated article in special supplement *Epta Imeres of Kathimerini* (Greek daily newspaper) pp. 20-23, 21 July.

2002b. Όψεις του νησιού στα μεταπολεμικά χρόνια - 'Opseis tou nisiou sta metapolemika khronia = views of the island in the postwar years', article illustrated with own original photographs in special supplement *Epta Imeres of Kathimerini* (Greek daily

newspaper) pp. 24-27, 21 July.

2003a. Στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου ‘Sto kathestos tis 4is Avgoustou = During the regime of the Fourth of August’, article illustrated with own original photographs in special supplement *Epta Imeres of Kathimerini* (Greek daily newspaper) pp.9-12, 16 November.

2003b. Η αναγέννηση και η εκ νέου ανακάλυψη της παράδοσης: ένα παράδειγμα από τις Κυκλάδες ‘I anayennisi kai I ek neou anakalipsi tis paradosis ton ellinikon nision: ena paradeigma apo tis Kiklades = The revival and reinvention of Greek island tradition: an example from the Cyclades’, pp. 361-367 in: Το παρόν του παρελθόντος: ιστορία, λαογραφία, κοινωνική ανθρωπολογία - *To paron tou parelthontos: istoria, laografia, koinoniki anthropologia = The past in the present*: History, Folklore, Social Anthropology, Etaireia Spoudon Neoellinikou Politismou kai Genikis Paideias (Idrytis: Scholi Moraiti): Athens.

2004a. Αντιφρονούντες και κοινωνική οργάνωση: φυλακή, εξορία και στρατόπεδο συγκέντρωσης ‘Antifronountes kai koinoniki organosi: filaki, eksoria kai stratopedo sinkentrosis = Political dissent and social organisation: prison, exile and concentration camp’, pp 308-320 in: Hagen Fleischer (ed.) Η Ελλάδα ’36-49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες. *I Ellada '36-'49. Apo ti Diktatoria ston Emfilio: Tomes kai Sinekheies = Greece '36-'49. From the Dictatorship to the Civil War: Continuities and Discontinuities*. Athens: Kastanioti.

2004b. Η κοινωνική οργάνωση στην εξορία: πολιτικοί κρατούμενοι στο μεσοπόλεμο *I koinoniki organosi stin eksoria: politikoι kratoumeni sto mesopolemo = The Social Organisation of Exile* [Greek translation of an updated and revised version of 2001a], Athens: Alexandria Press.

2004c Οι ποικιλίες της ανθρωπολογικής εμπειρίας: πενήντα χρόνια επιτόπιας έρευνας και

άσκησης στην Ελλάδα ‘I poikilies tis anthropologikis empeirias: peninta khronia epitopias erevnas kai askisis stin Ellada = The varieties of anthropological experience: fifty years of fieldwork and theory in Greece’, pp117-135 in: E. Alexakis et al. (eds.) ‘Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα - *Opseis tis anthropologikis skepsis kai erevnas stin Ellada*= *Perspectives on anthropological theory and research in Greece*. Elleniki Etaireia Ethnologias [Greek Society for Ethnology]: Athens.

2004d. Εισήγηση *Isigisi* = Introduction, to: Maria Courti, *Oi Katoikies tis Anafis* = *The Countryside Houses of Anafi*. Ministry of the Aegean: Mytilene [March 2004].

2004e. Ένας τόπος εξορίας: ομάδες συμβίωσης, κολλεκτίβες και άτομα στην Ανάφη - ‘Enas topos eksorias: omades simviosis, kollektives kai atoma stin Anafi = An island of exile: communes, collectives and individuals on Anafi’. in: A. Argiriou (ed.) *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα - I Ellada ton nision apo ti Frangokratia os simera* = *Greece of the islands from the Venetian Occupation to today*. Tomos B (Vol 2): 265-270. Praktika tou B Evropaikou Sinedriou neoellinikon Spoudon, Rethimnon May 2002 = European Association of Modern Greek Studies conference, Rethimnon (Crete), May 2002.

2008. Ονοματοδοσία, κληρονομιά και η μοίρα της ψυχής: σκέψεις για τη συνέχιση και την αλλαγή των συμβολικών πρακτικών σ’ένα κυκλαδίτικο νησί - ‘Onomatodosia, klironomia kai I moira tis psihis: skerseis gia ti sinehisi kai tin allagi ton simvolikon praktikon s’ena kikladitiko nisi’ = ‘Naming, inheritance and the fate of the soul’, pp205-230 in: *Ανθρωπολογία και Συμβολισμός στην Ελλάδα - Anthropologia kai Simvolismos stin Ellada* = *Anthropology and Symbolism in Greece*, edited Eleutherios Alexakis et al. Athens: Elleniki Etaireia Ethnologias [Greek Society for Ethnology].